

ΤΕΥΧΟΣ ΕΝΔΕΚΑΤΟ
2022/1

ΕΙΔΙΚΟ ΤΕΥΧΟΣ
**ΜΑΡΕΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ I**

Michèle Barrett
Suzanne Bergeron
Ashley Bohrer
Heather A. Brown
Christine Delphy
Silvia Federici
Susan Ferguson
Kevin Floyd
Elena Gapova
Martha Gimenez
Fríga Haug
David McNally
Jyoti Puri
Prajna Seneviratne
Jiřina Šmejkalová
Gayatri Chakravorty Spivak
Lise Vogel

Ρ
Ι
Σ
Η

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

Τιμή €9

ΚΡΙΣΗ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΚΡΙΣΗ

Εξαμηνιαία Επιστημονική Επιθεώρηση

Συντακτική επιτροπή: Ελένη Βλάχου, Χριστίνα Δημακοπούλου, Θοδωρής Δημητράκος, Γιάννης Κοζάτσας, Αγγελική Πούλου, Μαρία Χολέβα.

Επιστημονικοί Συνεργάτες: Δημήτρης Αναστασίου, Άρις Αραγεώργης (1961-2018), Γιώργος Βελεγράκης, Θανάσης Γκιούρας, Reinhard Jung, Δημήτρης Καλτσώνης, Έλενα Μαμουλάκη, Γιώργος Μανιάτης, Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, Σταύρος Μαυρουδέας, Παντελής Μπάγκος, Αριστείδης Μπαλτάς, Ευγενία Μυλωνάκη, Νίκος Παπαδάτος, Ντορίνα Παπαναστασίου, Κώστας Πασσάς, Γιώργος Πλειός, Σπύρος Σακελλαρόπουλος, Σωτήρης Σκανδάλης, Σταύρος Σταυρίδης, Κώστας Στεργιόπουλος, Simona Todaro, Τέλης Τύμπας, Γιώργος Φαράκλας, Γιώργος Φουρτούνης, Νίκος Φωλίνας, Αλέξανδρος Χρύσης, Στάθης Ψύλλος.

Επικοινωνία: www.e-krisi.gr

Υπεύθυνος επικοινωνίας: Γεράσιμος Χολέβας

Σχεδιασμός κειμένου: Γιώργος Δ. Ματθιόπουλος

Σελιδοποίηση: Νεκτάριος Στεργιόπουλος

Παραγωγή: Μοτίβο Α.Ε.

Σχεδίαση ιστοσελίδας: Γιάννης Σακελλαρίου, Αποστόλης Κυριάκος

Τιμή τεύχους: 9 ευρώ

Ετήσια συνδρομή (ιδιώτες): 15 ευρώ

Ετήσια συνδρομή (ιδρύματα): 20 ευρώ

Κεντρική διάθεση: Εκδόσεις Τόπος

Πλαπούτα 2 & Καλλιδρομίου, 114 73 Αθήνα, τηλ. 2108222835, info@motibo.com

Τεύχος 11 – 2022/1

Εικόνα εξωφύλλου: Μάνος Τσιχλής

John Heartfield, *Zwangslieferantin von Menschenmaterial nur Mut! Der Staat braucht Arbeitslose und Soldaten!* (Εξαναγκασμένη προμηθεύτρια ανθρώπινου υλικού, κουράγιο! Το κράτος χρειάζεται ανέργους και στρατιώτες!), στο AIZ, Vol. 9, no 10 (8 Μαρτίου 1930), ασημοτυπία ζελατίνης με γραφίτη, 25,4 x 22,5 εκ.

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση μέρους ή όλου του έργου, καθώς και η αναπαραγωγή ή μετάδοσή του με οποιοδήποτε οπτικοακουστικό, γραπτό ή άλλο μέσο χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη ή του συγγραφέα.

ISSN 2585-2124

Περιεχόμενα

ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Αφιέρωμα στον «Μαρξισμό και Φεμινισμό»: το παρόν τεύχος _____ 07

ΕΝΟΤΗΤΑ 1:

ΟΙ 'ΠΡΩΤΕΣ' ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΥ

MICHÈLE BARRETT

Ορισμένα εννοιολογικά προβλήματα στη μαρξιστική φεμινιστική ανάλυση _____ 31

CHRISTINE DELPHY

Για έναν υλιστικό φεμινισμό _____ 61

MARTHA E. GIMENEZ

Τι είναι υλικό στον υλιστικό φεμινισμό;

Μια μαρξιστική φεμινιστική κριτική _____ 71

FRIGGA HAUG

Για τη θεωρία των έμφυλων σχέσεων _____ 93

SUSAN FERGUSON & DAVID MCNALLY

Κεφάλαιο, εργασιακή δύναμη και έμφυλες σχέσεις _____ 125

SILVIA FEDERICI

Πέρα από τον Μαρξ. Φεμινισμός, μαρξισμός

και το ζήτημα της αναπαραγωγής _____ 153

HEATHER A. BROWN

Ο Ένγκελς και το φύλο _____ 163

ΕΝΟΤΗΤΑ 2:

ΟΙ 'ΝΕΕΣ' ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΥ

ASHLEY BOHRER

Διαθεματικότητα και μαρξισμός: μια κριτική ιστοριογραφία _____ 183

LISE VOGEL

Πέρα από τη διαθεματικότητα _____ 213

KEVIN FLOYD

Γράφοντας ιστορία: μαρξισμός, queer θεωρία και αντίφαση στο μέλλον

των αμερικανικών σπουδών _____ 227

SUZANNE BERGERON & JYOTI PURI
Η σεξουαλικότητα μεταξύ κράτους και τάξης: μια εισαγωγή _____ 257

PRAJNA SENEVIRATNE
Ο μαρξιστικός φεμινισμός συναντά τον μεταποικιακό φεμινισμό στη θεωρία
της οργάνωσης: ερωτήματα, συνέπειες και απαντήσεις _____ 269

CHAKRAVORTY GAYATRI SPIVAK
Διάσπαρτες εικασίες για το ερώτημα της αξίας _____ 285

**ΕΝΟΤΗΤΑ 3:
ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ ΕΚΤΟΣ ΔΥΣΗΣ**

ELENA GAPOVA
Η Ρωσική Επανάσταση και η γυναικεία απελευθέρωση: σημειώσεις
για την κληρονομιά του εγχειρήματος της σοσιαλιστικής χειραφέτησης _____ 323

JIŘINA ŠMEJKALOVÁ
Χρειάζονται οι γυναίκες της Τσεχίας τον φεμινισμό;
Προοπτικές των φεμινιστικών θεωριών και πρακτικών στην Τσεχοσλοβακία _____ 335

ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

*Δεν είναι μόνον
ο κομμουνισμός
στη γη,
στα κάθιδρα εργοστάσια εκείνα.
Είναι και μες στο σπίτι,
στο τραπεζάκι μπρος,
στις σχέσεις,
στη φαμίλια,
στην καθημερινή ρουτίνα.
Β. Μαγιακόφσκι
(απόδοση στα ελληνικά Γ. Ρίτσος)*

Αφιέρωμα «Μαρξισμός και Φεμινισμός»: το παρόν τεύχος

Το ενδέκατο τεύχος της *ΚΡΙΣΗΣ* είναι ειδικό και αφιερώνεται στη θεματική «Μαρξισμός και Φεμινισμός». Πρόκειται για το πρώτο ειδικό θεματικό τεύχος, το οποίο, σε αντίθεση με τέτοιου είδους τεύχη, επιμελείται το σύνολο της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού και δημοσιεύεται υπό την ευθύνη της. Αποτελεί το πρώτο μέρος ενός ειδικού αφιερώματος στη συγκεκριμένη θεματική, το οποίο συντονίζει η *ΚΡΙΣΗ* και το οποίο θα ολοκληρωθεί με την έκδοση ενός δεύτερου μέρους την άνοιξη του 2023 (δέκατο τρίτο τεύχος).

Η διαφορά των δύο μερών έγκειται στο εξής: το παρόν τεύχος αποτελεί μια συλλογή δεκαπέντε μεταφρασμένων στα ελληνικά κειμένων, αντλημένων από τη διεθνή βιβλιογραφία, ενώ το επόμενο μέρος θα απαρτίζεται από πρωτότυπες συμβολές στα ελληνικά και τα αγγλικά. Ο βασικός λόγος που προκρίθηκε η έκδοση ενός τεύχους με μεταφράσεις ξενόγλωσσων κειμένων είναι ότι η βιβλιογραφία που πραγματεύεται θεωρητικά τις σχέσεις της μαρξιστικής και της φεμινιστικής παράδοσης στα ελληνικά είναι ιδιαίτερα περιορισμένη. Έτσι, η συντακτική επιτροπή έκρινε ότι ένα τεύχος με μεταφράσεις κειμένων της διεθνούς θεωρητικής παραγωγής, τα οποία θεωρούνται επιδραστικά αλλά και κομβικής σημασίας για τη σύζευξη, εκτός της πλήρωσης του παραπάνω κενού, μπορεί να λειτουργήσει και ως έναυσμα για τη θεωρητική επεξεργασία των σχέσεων των δύο παραδόσεων σήμερα, συνεισφέροντας στην έντονη συζήτηση που έχουν εγκαινιάσει τα τελευταία χρόνια οι σπουδές φύλου στην Ελλάδα. Σε αυτή την κατεύθυνση, η *ΚΡΙΣΗ* εκτίμησε ότι η έκδοση ενός δεύτερου τεύχους, το οποίο θα φιλοξενήσει πρωτότυπες συμβολές θέτοντας στο επίκεντρό τους τις σχέσεις ανάμεσα σε αυτές τις δύο παραδόσεις σήμερα, ίσως να αποτελέσει ένα εφιαλτήριο για την εδραίωση ενός διαλόγου μεταξύ μαρξιστικών και φεμινιστικών σπουδών. Ως εκ τούτου, η έκδοση του ενδέκατου τεύχους συνοδεύεται από μια πρόσκληση υποβολής κειμένων, τα οποία, πλαισιώνοντας τα κείμενα προσκεκλημένων συγγραφέων, θα σημάνουν και την ολοκλήρωση του αφιερώματος.

«Μαρξισμός και Φεμινισμός Ι»: το παρόν συντακτικό σημείωμα

Το παρόν κείμενο έχει έναν υβριδικό χαρακτήρα. Από τη μία μεριά, συνιστά ένα καθιερωμένο συντακτικό σημείωμα, το οποίο επεξηγεί τους λόγους που ώθησαν τη συντακτική επιτροπή στην επιλογή της συγκεκριμένης θεματικής και την κατάρτιση της ύλης του τεύχους. Από την άλλη μεριά, όμως, για να γίνει αυτή η επεξήγηση εφικτή, θα πρέπει να αναλυθούν μια σειρά από θεωρητικούς παράγοντες, όπως αυτοί διαμορφώθηκαν ιστορικά. Υπό αυτήν την έννοια, το κείμενο επέχει και θέση εισαγωγής στη θεματική από τη μεριά των επιμελητών και επιμελητριών του τεύχους. Σε τούτο το σημείο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η συντακτική επιτροπή της ΚΡΙΣΗΣ δεν έχει την ειδική επιστημονική κατάρτιση για να εκπονήσει με πληρότητα μια παρόμοια εισαγωγή στο θέμα, καθώς κανένα από τα μέλη της δεν ειδικεύεται στις φεμινιστικές σπουδές ή στις σπουδές φύλου. Για τον λόγο αυτό, θα αρκεστούμε στην παρουσίαση ενός συνοπτικού και αδρομερούς πλαισίου, το οποίο, λαμβάνοντας μια ιστορική μορφή, θα επιχειρήσει να συνοψίσει τα βασικά επίδικα που προκύπτουν από τη θεωρητική (και λιγότερο από την πολιτική) αλληλεπίδραση της μαρξιστικής και της φεμινιστικής παράδοσης. Η διαμόρφωση του εν λόγω πλαισίου, ακριβώς εξαιτίας του ιστορικού του χαρακτήρα, θα ακολουθήσει την πεπατημένη των λεγόμενων κυμάτων του φεμινισμού, με όλα τα προβλήματα που κάτι τέτοιο συνεπάγεται. Δύο είναι τα σημαντικότερα: πρώτον, τα ιστοριογραφικά προβλήματα που συνεπάγεται κάθε περιγραφική «γενεαλογική» προσέγγιση ενός ιστορικού φαινομένου, δυσχεραίνουν μοιραία την ολοκληρωμένη προσέγγιση και κατανόηση του φαινομένου που χαρακτηρίζεται ως «Μαρξισμός και Φεμινισμός»· και δεύτερον, η δυτικοκεντρική ή ακόμα περισσότερο αμερικανοκεντρική οπτική που συνεπάγεται ο λόγος περί κυμάτων του φεμινισμού, μπορεί να στενέψει αρκετά την πρόσληψη της ιστορικής θεωρητικής αλληλεπίδρασης του με τον μαρξισμό. Επιπρόσθετα, η διαμόρφωση αυτού του πλαισίου θα ακολουθήσει μια συγκεκριμένη σκοπιά: εκείνη που εστιάζει στο πώς η εξέλιξη της φεμινιστικής σκέψης εγκυβρίζει διαχρονικά τη μαρξιστική παράδοση και λιγότερο στο πώς συμβαίνει το αντίστροφο. Τέλος, η βιβλιογραφία που παρατίθεται είναι ιδιαίτερα επιλεκτική και ενδεικτική και, σε καμία περίπτωση, δεν εξαντλεί ή αντιπροσωπεύει το εύρος της διαθέσιμης γραμματείας στο θέμα. Έχοντας ομολογήσει αυτές τις, εν πολλοίς, αναπόδραστες αδυναμίες μας, ελπίζουμε ότι όσα θα παρατεθούν παρακάτω επεξηγούν επαρκώς τα κριτήρια επιλογής των κειμένων που απαρτίζουν το παρόν τεύχος. Ελπίζουμε, ακόμη, ότι η αναγνώστρια ή ο αναγνώστης της ΚΡΙΣΗΣ θα εκλάβει την αδρομέρεια της ανάλυσής μας και τις αναπόφευκτες παραλείψεις ως τη βάση για να εκκινήσει ένας πιο ενδελεχής και πληρέστερος επιστημονικός διάλογος για τη θεωρητική σχέση μεταξύ μαρξισμού και φεμινισμού.

Φεμινισμός σε κύματα, μαρξισμός εν εξελίξει

Η χρήση του όρου «κύμα» για την περιγραφή των διαφόρων φάσεων της φεμινιστικής σκέψης και πολιτικής πρακτικής έλκει την καταγωγή του από ένα διάσημο άρθρο της Martha Lear, το οποίο δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *New York Times* τον Μάρτιο του 1968 υπό τον τίτλο «Το δεύτερο φεμινιστικό κύμα: Τι θέλουν αυτές οι γυναίκες;» (*The Second Feminist Wave: What do These Women Want?*). Όπως είναι αυτονόητο, ο

προσδιορισμός ενός κύματος ως δεύτερου προϋποθέτει την ύπαρξη ενός πρώτου, το οποίο εν προκειμένω τοποθετείται στην περίοδο από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι τη δεκαετία του 1920 περίπου. Ασφαλώς, κάτι τέτοιο επ' ουδενί σημαίνει ότι δεν μπορούν να ανιχνευτούν στην ιστορία εκφράσεις (θεωρητικές ή πρακτικές) του φεμινισμού πριν τον 19ο αιώνα.¹ Το πρώτο κύμα σφραγίζεται, τουλάχιστον στη φιλελεύθερη εκδοχή του, από τον αγώνα για το δικαίωμα ψήφου καθώς και από άλλα πολιτικά αιτήματα που αφορούν στην τυπική ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών.

Αναφορικά με τη μαρξιστική παράδοση, κατά τη διάρκεια του πρώτου κύματος σφυρηλατείται η καθιερωμένη αντίληψη για το «γυναικείο ζήτημα», μια αντίληψη που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μονολεκτικά ως αναγωγιστική. Σύμφωνα με αυτήν, η έμφυλη καταπίεση και η ταξική ανισότητα είναι ισοεκατάτες έννοιες και παράλληλα η πρώτη ανάγεται στη δεύτερη, με την έννοια ότι η δεύτερη είναι αιτία της πρώτης. Μια διατύπωση που, αν και απλουστευτική, συμπυκνώνει την παραδοσιακή μαρξιστική πρόσληψη του γυναικείου ζητήματος, είναι η ακόλουθη: «Η ανισοτιμία των δύο φύλων έχει σημαδέψει την ταξική κοινωνία γιατί είναι γέννημά της και θα εξαλειφθεί πλήρως μόνο μαζί μ' αυτήν» (Σκαλούμπακα 2010: 179). Τούτη η παραδοσιακή πρόσληψη βρίσκει το βασικό της θεωρητικό έρεισμα στην *Καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους* (Ενγκελς 1997). Στο εν λόγω κείμενο, όπως είναι ευρέως γνωστό, ο Ένγκελς θεωρεί πως στις «πρωτόγονες» (sic) μη ταξικές («κομμουνιστικές») κοινωνίες δεν υφίσταται έμφυλη ανισότητα. Αυτή τελευταία ξεκινά με το πέρασμα στις ταξικές κοινωνίες.

Στο παλιό κομμουνιστικό νοικοκυριό, που περιλάμβανε πολλά αντρόγυνα και τα παιδιά τους, η διεύθυνση του νοικοκυριού, που είχε ανατεθεί στις γυναίκες, ήταν εξίσου δημόσιο, κοινωνικά αναγκαίο λειτουργήμα όπως και η εξεύρεση μέσων διατροφής από τους άντρες. Με την πατριαρχική οικογένεια, και ακόμα περισσότερο με τη μονογαμική ξεχωριστή οικογένεια, άλλαξαν τα πράγματα. Η διεύθυνση του νοικοκυριού έχασε το δημόσιο χαρακτήρα της. Έπαψε να ενδιαφέρει την κοινωνία. Έγινε ιδιωτική υπηρεσία. Η γυναίκα, παραμερισμένη από τη συμμετοχή στην κοινωνική παραγωγή, έγινε η πρώτη υπηρέτρια.

[...]

Η σύγχρονη ξεχωριστή οικογένεια είναι θεμελιωμένη πάνω στην ανοιχτή ή καλυμμένη σπιτική σκλαβιά της γυναίκας, και η σύγχρονη κοινωνία είναι μια μάζα που τα μέρη της αποτελούνται μονάχα από μεμονωμένες οικογένειες. Ο άντρας, στη μεγάλη πλειοψηφία των περιπτώσεων, πρέπει σήμερα να είναι ο βιοπαλαιστής, ο τροφοδότης της οικογένειας, τουλάχιστον στις ιδιοκτήτριες τάξεις, και αυτό του δίνει μια κυριαρχική θέση, που δεν έχει ανάγκη από κανένα έκτακτο νομικό προνόμιο. Μέσα στην οικογένεια, ο άντρας είναι ο αστός, η γυναίκα εκπροσωπεί το προλεταριάτο (Ενγκελς 1997: 89).

¹ Η Σιμόν Ντε Μπובουάρ (Beauvoir 1949), για παράδειγμα, θεωρεί ότι η πρώτη γυναίκα που υπερασπίστηκε το φύλο της ήταν η Christine de Pisan, στην Ιταλία τον 15ο αιώνα. Τέτοιου είδους ιστορικές διαπιστώσεις πρωτοκαθεδρίας είναι μακριά από τις επιδιώξεις του παρόντος κειμένου.

Παράλληλα, για τον Ένγκελς, η κοινωνική πρόοδος, την οποία σηματοδοτεί η έλευση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και της μεγάλης βιομηχανίας, θέτει τις υλικές προϋποθέσεις για τη γυναικεία απελευθέρωση.

[H] απελευθέρωση της γυναίκας, η ισοτιμία της με τον άντρα είναι και παραμένει αδύνατη όσο καιρό η γυναίκα θα μένει αποκλεισμένη από την κοινωνική παραγωγική εργασία και θα είναι περιορισμένη στη σπιτική ιδιωτική δουλειά. Η απελευθέρωση της γυναίκας θα γίνει δυνατή μόλις μπορέσει να συμμετάσχει σε μεγάλη, κοινωνική κλίμακα στην παραγωγή, και οι δουλειές του σπιτιού θα την απασχολούν μονάχα σε ασήμαντο βαθμό. Κι αυτό έγινε δυνατό μονάχα με τη σύγχρονη μεγάλη βιομηχανία, η οποία όχι μόνο επιτρέπει την εργασία της γυναίκας σε μεγάλη κλίμακα, αλλά και την απαιτεί ρητά και η οποία τείνει όλο και περισσότερο να μετατρέψει την ιδιωτική σπιτική δουλειά σε δημόσια βιομηχανία (Ένγκελς 1997: 200).

Αυτή η απελευθέρωση, ωστόσο, δεν μπορεί να ολοκληρωθεί παρά μόνο με το πέρασμα σε μια κοινωνία κοινωνικοποιημένων μέσων παραγωγής.

Στο βιομηχανικό κόσμο, ωστόσο, ο ειδικός χαρακτήρας της οικονομικής καταπίεσης που βαραίνει πάνω στο προλεταριάτο φαίνεται σ' όλη του την οξύτητα, μόνο αφού παραμεριστούν όλα τα νομικά ειδικά προνόμια της τάξης των καπιταλιστών και αποκατασταθεί η πλήρης νομική ισοτιμία των δυο τάξεων. Η δημοκρατία δεν αναιρεί την αντίθεση των δυο τάξεων, αντίθετα, προσφέρει ίσα-ίσα το έδαφος όπου με την πάλη λύνεται η αντίθεση αυτή. Το ίδιο επίσης θα φωτιστούν πέρα για πέρα ο ιδίομορφος χαρακτήρας της κυριαρχίας του άντρα πάνω στη γυναίκα στη σύγχρονη οικογένεια και η ανάγκη, καθώς και ο τρόπος, της δημιουργίας μιας πραγματικής κοινωνικής ισοτιμίας και των δυο, μόλις θα είναι και οι δυο νομικά εντελώς ισότιμοι. Θα φανεί τότε ότι η απελευθέρωση της γυναίκας έχει για πρώτη προϋπόθεση την επανεισαγωγή ολόκληρου του γυναικείου φύλου στην κοινωνική εργασία και ότι αυτό πάλι απαιτεί να πάψει η ξεχωριστή οικογένεια να είναι οικονομική μονάδα της κοινωνίας (Ένγκελς 1997: 89-90).

Και συμπληρώνει ο Ένγκελς (1997: 92): «Με το πέρασμα των μέσων παραγωγής σε κοινή ιδιοκτησία, παύει η ατομική οικογένεια να είναι η οικονομική μονάδα της κοινωνίας».

Εν ολίγοις, «η ξεχωριστή οικογένεια», κατά τον Ένγκελς, είναι η πηγή της έμφυλης καταπίεσης. Η τελευταία δεν υπήρχε ούτε πριν την εμφάνιση της πρώτης, δηλαδή εντός της «πρωτόγονης» «κομμουνιστικής» κοινωνίας, αλλά ούτε θα υπάρχει κατά το πέρασμα στην αταξική κοινωνία που έπεται του καπιταλισμού, οπότε και θα εξαφανιστεί. Παράλληλα και ως απόρροια των παραπάνω, η εκμετάλλευση και η καταπίεση των γυναικών εμφανίζεται αντιστρόφως ανάλογη με τη συμμετοχή των τελευταίων στην κοινωνική παραγωγική εργασία. Η θέση αυτή καθόρισε, σε πάρα πολύ σημαντικό βαθμό, την πολιτική των κομμουνιστικών κομμάτων κατά τη διάρκεια της Τρίτης Διεθνούς. Στο δεύτερο συνέδριό της, αποφασίστηκαν μάλιστα τα παρακάτω μέτρα για το γυναικείο ζήτημα: η μεταφορά των γυναικών έξω από το σπίτι και η ένταξή τους στην οικονομία· η αναδιοργάνωση των αγροτικών νοικοκυριών που εξακολουθούν να διατηρούν τη

γυναίκα σε υποδεέστερες θέσεις· η ανάπτυξη κοινοτικών δομών που εν μέρει την απαλλάσσουν από την οικιακή εργασία και τη φροντίδα των παιδιών· η παροχή ίσων ευκαιριών για τις γυναίκες· η κινητοποίηση των γυναικών στους τομείς της πολιτικής εργασίας και της κυβερνητικής διοίκησης (Harris 1995: 91-92). Η παραπάνω θέση επηρέασε επίσης και την πολιτική των σοσιαλιστικών κρατών, από την ΕΣΣΔ έως την Κούβα, στα οποία είχε άμεσο αντίκτυπο η πολιτική της Τρίτης Διεθνούς και των πολιτικών της επιγόνων.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε πως η παραδοσιακή μαρξιστική αντίληψη για το γυναικείο ζήτημα δεν είχε προβληματοποιήσει θεωρητικά τη σχέση του μαρξισμού με τον φεμινισμό. Η αναγωγή της έμφυλης καταπίεσης στην ταξική άφηνε λίγα περιθώρια για κάτι τέτοιο. Ωστόσο, παρά τη μη προβληματοποίηση της εν λόγω σχέσης, η πρακτική των κομμουνιστ(ρι)ών κατά τον 20ο αιώνα έθεσε ως πολιτικό και ηθικό καθήκον τη λήψη μέτρων για την ισοτιμία των φύλων. Τούτο το καθήκον αντανakλάται και στα παρακάτω λόγια του Λένιν (2008: 85), όπου περιγράφονται τα πολιτικά καθήκοντα των κομμουνιστ(ρι)ών γενικά και όχι μόνο κατ' αναφορά στο γυναικείο ζήτημα:

Στην πραγματικότητα, το 'ανέβασμα της δραστηριότητας της μάζας των εργατών' μπορεί να επιτευχθεί μόνο με τον όρο ότι δε θα περιοριζόμαστε στην 'πολιτική ζύμωση σε οικονομικό έδαφος'. Κι ένας από τους βασικούς όρους για την αναγκαία επέκταση της πολιτικής ζύμωσης είναι η οργάνωση ολόπλευρων πολιτικών αποκαλύψεων. Η πολιτική συνείδηση και η επαναστατική δραστηριότητα των μαζών δεν μπορούν να καλλιεργηθούν διαφορετικά, παρά μόνο με τις αποκαλύψεις αυτές. [...] Η συνείδηση της εργατικής τάξης δεν μπορεί να είναι αληθινά πολιτική συνείδηση, αν οι εργάτες δε μάθουν ν' απαντούν σ' όλες χωρίς εξαίρεση τις περιπτώσεις αυθαιρεσίας και καταπίεσης, βίας και κατάχρησης, οποιεσδήποτε τάξεις κι αν αφορούν οι περιπτώσεις αυτές· και μάλιστα, ν' απαντούν από σοσιαλδημοκρατική κι όχι από οποιαδήποτε άλλη σκοπιά.

Κάτι τέτοιο είχε ως αποτέλεσμα, ιδιαίτερα στις χώρες της οικοδόμησης του σοσιαλισμού, να λαμβάνονται πρωτοβουλίες, οι οποίες επιχειρούσαν «από τα πάνω», όπως λέγεται στη σχετική ιδιόλεκτο, να λάβουν επανορθωτικά μέτρα για το πρόβλημα της ανισοτιμίας των φύλων. Τα μέτρα αυτά είχαν θεαματικά αποτελέσματα, κυρίως ως προς την τυπική ισοτιμία των γυναικών, αλλά και τη συμμετοχή τους στην παραγωγική διαδικασία. Ωστόσο, δεν ήταν εξίσου επιτυχημένα αναφορικά με όψεις της γυναικείας καταπίεσης, οι οποίες δεν σχετίζονται άμεσα με τη συμμετοχή των γυναικών στην κοινωνική παραγωγική εργασία.

Αν το πρώτο κύμα έθετε στο επίκεντρο των διεκδικήσεών του τα τυπικά πολιτικά δικαιώματα και την απλή συμμετοχή των γυναικών στην κοινωνική παραγωγική διαδικασία, το δεύτερο κύμα του φεμινισμού, το οποίο εκτείνεται από τη δεκαετία του 1960 έως τα τέλη της δεκαετίας του 1980 με αρχές της δεκαετίας του 1990, διευρύνει κατά πολύ τη φεμινιστική ατζέντα. Τούτη η τελευταία συμπεριλαμβάνει πλέον θέματα που αφορούν στην απελευθέρωση της γυναικείας σεξουαλικότητας και τη σεξουαλική της αντικειμενοποίηση· τα αναπαραγωγικά δικαιώματα με επίκεντρο το ζήτημα της άμβλωσης και της αντισύλληψης· την ενδοοικογενειακή βία και τον βιασμό εντός γάμου· την

ασφάλεια εντός του εργασιακού περιβάλλοντος, αλλά και τις έμφυλες διακρίσεις εντός αυτού (μισθολογικές ανισότητες και αποκλεισμός από επαγγέλματα «κύρους»)- τα στερεότυπα περί των έμφυλων ρόλων στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών αλλά και ευρύτερα.

Σε θεωρητικό επίπεδο, εισήχθη και εμπεδώθηκε η διάκριση μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού φύλου (sex/gender), η οποία αποτέλεσε συνθήκη δυνατότητας της αποκαθίλωσης μιας σειράς «φυσικοποιημένων» έμφυλων διακρίσεων. Στο έδαφος τούτης της διάκρισης,² αναδύθηκε το ρεύμα του «ριζοσπαστικού φεμινισμού», σύμφωνα με τον οποίο η βασική δομή της κοινωνίας είναι πατριαρχική, δηλαδή χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία των ανδρών πάνω στις γυναίκες, με συνέπεια την καταπίεση των τελευταίων. Η πατριαρχία, πάντα σύμφωνα με αυτήν τη σκοπιά, αποτελεί ένα υπερϊστορικό ή διϊστορικό φαινόμενο, το οποίο υπόκειται όλων των άλλων μορφών καταπίεσης στην κοινωνία:

Κατά γενική ομολογία, το σύστημα τάξη-βιολογικό φύλο [sex-class system] ήταν το πρώτο ταξικό σύστημα, με όλα τα άλλα ταξικά συστήματα να εκπορεύονται από αυτό τον αρχικό διχασμό του ανθρώπινου είδους. Κάθε σύστημα οικοδομούταν πάνω στο προηγούμενο μέχρι που καταλήξαμε σε με πυραμιδοειδή κοινωνική δομή, η οποία εξ ορισμού στερεί από τις ομάδες, τη μία μετά την άλλη, την ανθρωπινότητά τους (Atkinson 2014: 2).

Επιστρέφοντας στο επίκεντρο της πραγματέυσης μας, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η σχέση φεμινισμού και μαρξισμού συστηματοποιήθηκε θεωρητικά κατά τη διάρκεια του δεύτερου κύματος. Οι μαρξίστριες φεμινίστριες ανέπτυξαν μια θεωρητική προβληματική για τη σχέση των δύο παραδόσεων στο έδαφος της απόρριψης τόσο της παραδοσιακής αναγωγιστικής θέσης για τη σχέση μεταξύ έμφυλης καταπίεσης και ταξικής αντίθεσης όσο και του ριζοσπαστικού φεμινισμού.

Από τη μία μεριά, απέναντι στην παραδοσιακή αναγωγιστική μαρξιστική πρόσληψη του φεμινισμού, οι δευτεροκυματικές μαρξίστριες φεμινίστριες αντέταξαν μια σειρά από επιχειρήματα τόσο εμπειρικής όσο και θεωρητικής διάστασης. Ως βασικές εμπειρικές αντενδείξεις, οι οποίες θεωρήθηκε ότι έθεταν σε αμφισβήτηση την παραδοσιακή θέση, εκλήφθησαν: (α) η διάψευση της πρόβλεψης περί φθίνουσας πορείας της πατριαρχίας εντός του καπιταλισμού:

Οι προβλέψεις των μαρξιστών του 19ου αιώνα ότι η πατριαρχία θα έφθινε μπροστά στην ανάγκη του καπιταλισμού να προλεταριοποιήσει τους πάντες, δεν επαληθεύτηκαν (Hartmann 1979: 20)

---

² Όπως αναφέρει η Άτκινσον (Atkinson 2014: 2): «η ιερή μας φράση ήταν το γνωμικό της Μποβουάρ: 'Καμία δε γεννιέται γυναίκα, αλλά μάλλον γίνεται'» (μετάφραση δική μας).

(β) και, κυρίως, η θέση των γυναικών στις χώρες της σοσιαλιστικής οικοδόμησης:

Οι μαρξίστριες φεμινίστριες προσπαθούν να αναλύσουν όχι απλώς την πατριαρχία αλλά τη σχέση πατριαρχίας και καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αυτό συμβαίνει γιατί δεν πιστεύουν ότι η καθυπόταξη των γυναικών μπορεί να διαχωρισθεί απόλυτα από άλλες μορφές εκμετάλλευσης και καταπίεσης που υπάρχουν στις καπιταλιστικές κοινωνίες, όπως π.χ. η ταξική εκμετάλλευση και ο ρατσισμός. Ωστόσο, απορρίπτουν τους τρόπους που ο ορθόδοξος μαρξισμός και οι σοσιαλιστικές οργανώσεις περιθωριοποιούν τις γυναίκες στη θεωρία και στην πρακτική τους και θεωρούν την καταπίεση των γυναικών ως απλή παρενέργεια της ταξικής εκμετάλλευσης. *Είναι σαφές ότι ο σοσιαλισμός δεν εγγυάται με κάποιον απλό τρόπο την απελευθέρωση της γυναίκας, όπως αποκαλύπτει η εμπειρία των γυναικών στις σοσιαλιστικές κοινωνίες* (Beechey 1979: 2· η έμφαση δική μας).

Και επίσης:

Η συνεχιζόμενη καταπίεση των γυναικών σε χώρες όπου ο καπιταλισμός έχει καταργηθεί, αποδίδεται σε καθαρά ιδεολογικούς παράγοντες. Αυτό όμως προϋποθέτει έναν ιδεαλιστικό και όχι μαρξιστικό ορισμό της ιδεολογίας. Την αντιμετωπίζει ως παράγοντα που μπορεί να επιβιώσει ακόμα κι όταν εξαλειφθεί κάθε υλική καταπίεση, της οποίας τη νομιμοποίηση εξυπηρέτούσε (Delphy 1970: 1).³

Επιπροσθέτως, οι εν λόγω μαρξίστριες φεμινίστριες προέταξαν μια σειρά θεωρητικών επιχειρημάτων ενάντια στην αναγωγή της έμφυλης καταπίεσης στην ταξική εκμετάλλευση. Ένα πολύ χαρακτηριστικό επιχείρημα αυτού του τύπου παρέχεται από τη Χάρτμαν στο διάσημο άρθρο της «Ο άτυχος γάμος του φεμινισμού με τον μαρξισμό. Προς μια πιο προοδευτική ένωση»:

Ο μαρξισμός μάς επιτρέπει να καταλάβουμε πολλά πράγματα γύρω από τις καπιταλιστικές κοινωνίες: τη δομή της παραγωγής, τη δημιουργία μιας ιδιαίτερης δομής της απασχόλησης και τη φύση της κυρίαρχης ιδεολογίας. Η θεωρία του Μαρξ για την

³ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ανισότιμη θέση των γυναικών στις χώρες της σοσιαλιστικής οικοδόμησης δεν επισημαίνεται μόνο από τις μαρξίστριες φεμινίστριες της δυτικής Ευρώπης και της βόρειας Αμερικής. Η Τατιάνα Μαμόνοβα ήταν επικεφαλής μιας φεμινιστικής αυτοέκδοσης (Almanac) στο Λένινγκραντ το 1979, υπό τον τίτλο «Γυναίκα και Ρωσία». Η έκδοση διακόπηκε μετά το πρώτο τεύχος από τις αρχές και συνεχίστηκε εκτός της ΕΣΣΔ, στο Παρίσι. Η Μαμόνοβα τονίζει ότι μόλις το 25% των μελών του ΚΚΣΕ είναι γυναίκες, ενώ περιγράφει την κατάσταση των γυναικών ως εξής: «τα κορίτσια μας λαμβάνουν την ίδια παιδεία με τα αγόρια μας, αλλά είναι πολύ πιο δύσκολο για εκείνες να κάνουν καριέρα. Από τη μια μεριά, τις αποκαλούν 'το ασθενές φύλο' και, από την άλλη, τους ανατίθενται περισσότερες ευθύνες από τους άνδρες. Εκείνο που ιδανικά απαιτείται από μια γυναίκα είναι να έχει παιδιά, να είναι εξάαιρετη στη δουλειά της, να αναλαμβάνει την ευθύνη του σπιτιού και παρ' όλα αυτά, την ίδια στιγμή, να είναι και όμορφη. Η κατάσταση των γυναικών είναι ακόμα πιο δύσκολη στην επαρχία. Δουλεύουν τα χωράφια με τα χέρια· τα πάντα είναι στους ώμους τους. Ο μόνος τρόπος για να το χαρακτηρίσουμε όλο αυτό είναι ως χλευασμός των γυναικών» (Mamonova 1994: xx και xxi αντίστοιχα· η μετάφραση δική μας).

ανάπτυξη του καπιταλισμού είναι μια θεωρία σχηματισμού ‘κενών θέσεων’. Ο Μαρξ πρόβλεψε, για παράδειγμα, τη διεύρυνση του προλεταριάτου και την κατάργηση της μικροαστικής τάξης. Με μεγαλύτερη ακρίβεια και λεπτομέρεια, ο Μπρέιβμαν [Braverman] ανάμεσα σε άλλους, εξήγησε πώς δημιουργούνται οι ‘θέσεις’ του υπαλλήλου και του εργαζόμενου στις υπηρεσίες στις αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές κοινωνίες. Όπως ακριβώς το κεφάλαιο δημιουργεί αυτές τις θέσεις ανεξάρτητα από τα άτομα που θα τις καταλάβουν, έτσι και οι κατηγορίες της μαρξιστικής ανάλυσης ‘τάξη’, ‘εφεδρικός στρατός εργασίας’, ‘μισθωτός εργάτης’, δεν εξηγούν γιατί κάποιοι συγκεκριμένοι άνθρωποι καταλαμβάνουν συγκεκριμένες θέσεις. Δεν δίνουν καμιά ένδειξη γιατί οι γυναίκες είναι εκείνες που υποτάσσονται στους άνδρες μέσα και έξω από την οικογένεια και γιατί δεν συμβαίνει το αντίθετο. Οι μαρξιστικές αναλυτικές κατηγορίες, όπως και το ίδιο το κεφάλαιο, δεν έχουν φύλο. Οι κατηγορίες του μαρξισμού δεν μπορούν να μας πουν ποιος θα καταλάβει τις ‘κένες θέσεις’. Η μαρξιστική ανάλυση του γυναικείου ζητήματος πάσχει από αυτή τη βασική αδυναμία (Hartmann 1979: 8-9).

Εν ολίγοις, οι μαρξίστριες φεμινίστριες του δεύτερου κύματος δεν θεωρούν ότι υπάρχουν καλοί εμπειρικοί ή θεωρητικοί λόγοι ούτε για την εξηγητική αναγωγή της έμφυλης καταπίεσης στην ταξική εκμετάλλευση ούτε για την παραπομπή της ολοκλήρωσης της γυναικείας χειραφέτησης στην αταξική κοινωνία.

Από την άλλη μεριά, οι μαρξίστριες φεμινίστριες της περιόδου απορρίπτουν τη σκοπιά του ριζοσπαστικού φεμινισμού ως ιδεαλιστική. Γράφει χαρακτηριστικά η Χάρτμαν:

Το ‘προσωπικό είναι πολιτικό’ σημαίνει για τις ριζοσπάστριες φεμινίστριες ότι η πρωταρχική και βασική ταξική διαίρεση βρίσκεται ανάμεσα στα φύλα και ότι η κινητήρια δύναμη της ιστορίας είναι η δίψα των ανδρών για εξουσία και κυριαρχία πάνω στις γυναίκες, η διαλεκτική του φύλου.

[...]

Εδώ βρίσκεται και το λάθος της ριζοσπαστικής φεμινιστικής ανάλυσης: η ‘διαλεκτική του φύλου’ όπως την παρουσιάζουν οι ριζοσπάστριες φεμινίστριες προβάλλει τα ‘αρσενικά’ και ‘θηλυκά’ χαρακτηριστικά, που εμφανίζονται σήμερα, σε όλες τις ιστορικές περιόδους. Η ριζοσπαστική φεμινιστική ανάλυση είναι πιο ισχυρή όσον αφορά τη γνώση του παρόντος. Η πιο μεγάλη της αδυναμία βρίσκεται στην έμφαση που δίνει στην ψυχολογία, παραβλέποντας την ιστορία (Hartmann 1979: 11).

Παράλληλα, εγκυμονούν τις ριζοσπάστριες φεμινίστριες επειδή δεν εξηγούν «ποιο είναι αυτό το στοιχείο στην οργάνωση όλων των ανθρώπινων κοινωνιών που οδηγεί αφ’ ενός σε θεσμοθέτηση τέτοιων σχέσεων εξουσίας, αφ’ ετέρου σε διαφορετικές μορφές ανδρικής κυριαρχίας και γυναικείας υποτέλειας μέσα σε διαφορετικές κοινωνίες» (Beechey 1979: 2). Θεωρούν ότι η έμφυλη καταπίεση δεν μπορεί να εξηγηθεί με αποκλειστική αναφορά στη σφαίρα της ιδεολογίας ή στο ψυχολογικό πεδίο, κάτι που αποτελεί ιδίον της οπτικής των ριζοσπαστριών φεμινιστριών. Αντίθετα, η καταπίεση αυτή είναι πάντοτε αποτέλεσμα της έμφυλης εκμετάλλευσης, η οποία έχει υλική κοινωνική βάση. Να πώς αντιλαμβάνεται η Χάρτμαν την πατριαρχία:

[Ο]ρίζουμε την πατριαρχία ως ένα σύνολο κοινωνικών σχέσεων με υλική βάση, όπου υπάρχουν σχέσεις ιεραρχίας και αλληλεγγύης ανάμεσα στους άνδρες, σχέσεις που τους επιτρέπουν στη συνέχεια να κυριαρχήσουν πάνω στις γυναίκες. Η υλική βάση της πατριαρχίας είναι ο έλεγχος της εργατικής δύναμης των γυναικών από τους άνδρες. Ο έλεγχος αυτός διατηρείται καθώς παρεμποδίζεται η πρόσβαση των γυναικών στις αναγκαίες παραγωγικές πηγές και περιορίζεται η γυναικεία σεξουαλικότητα. (Hartmann 1979: 16)

Είναι ενδιαφέρουσα, και μάλλον διδακτική για τον τρόπο που πρέπει να αντιμετωπίζονται τα κείμενα των κλασικών, η εξής διαπίστωση: οι μαρξίστριες φεμινίστριες, προκειμένου να διαμορφώσουν έναν ενδιαμέσο εννοιολογικό χώρο μεταξύ της αναγωγιστικής παραδοσιακής μαρξιστικής πρόσληψης του φεμινισμού και του ιδεαλισμού, αναζητούν θεωρητικό έρεισμα στο κείμενο εκείνο που αποτελεί, ακριβώς, την πηγή του μαρξιστικού αναγωγισμού, δηλαδή την *Καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, όπου στις πρώτες σελίδες διαβάζουμε:

Σύμφωνα με την υλιστική αντίληψη, το καθοριστικό στοιχείο στην ιστορία είναι σε τελική ανάλυση: η παραγωγή και η αναπαραγωγή της άμεσης ζωής. Αυτή όμως με τη σειρά της έχει διπλό χαρακτήρα. Από τη μια μεριά, η παραγωγή των μέσων συντήρησης, αντικειμένων για τη διατροφή, το ντύσιμο, την κατοικία και των εργαλείων που χρειάζονται γι' αυτά. Από την άλλη μεριά, η παραγωγή των ίδιων των ανθρώπων, η αναπαραγωγή του είδους. Οι κοινωνικοί θεσμοί, όπου ζουν οι άνθρωποι μιας ορισμένης ιστορικής εποχής και μιας ορισμένης χώρας, καθορίζονται και από τα δύο είδη της παραγωγής: από τη βαθμίδα ανάπτυξης, από τη μια μεριά, της εργασίας και, από την άλλη, της οικογένειας (Ενγκελς 1997: 7-8).

Σε αυτό το απόσπασμα εντοπίζεται η βάση μιας οπτικής, η οποία βλέπει, από τη μία, τις ταξικές σχέσεις ως το αποτέλεσμα της παραγωγής των μέσων διαβίωσης και, από την άλλη, τις έμφυλες πατριαρχικές σχέσεις ως το αποτέλεσμα της παραγωγής των ίδιων των ανθρώπων, της αναπαραγωγής του είδους, ως το αποτέλεσμα της δομής της οικογένειας.

Η εν λόγω οπτική απορρίπτει την εξηγητική αναγωγή των έμφυλων σχέσεων στις ταξικές, αλλά και την απόλυτη, κατά ιδεαλιστικό τρόπο, αποσύνδεσή τους. Σύμφωνα με την Χάρτμαν:

[Ο]λόκληρη η κοινωνία μπορεί να κατανοηθεί μόνον αν εξετασθούν και τα δύο είδη παραγωγής και αναπαραγωγής, ανθρώπων και αντικειμένων. Δεν είναι δυνατόν να υπάρξει 'αμιγής καπιταλισμός' ούτε 'αμιγής πατριαρχία' γιατί πρέπει αναγκαστικά να συνυπάρχουν. Υπάρχει πατριαρχικός καπιταλισμός, πατριαρχική φεουδαρχία, κοινωνίες ισοτιμίας με βάση το κυνήγι και τη συλλογή, μητριαρχική γεωργική κοινωνία ή ακόμα πατριαρχική γεωργική κοινωνία κ.λπ. Δεν φαίνεται να υπάρχει κάποια αναγκαία σχέση ανάμεσα στις αλλαγές στον έναν τομέα της παραγωγής και στις αλλαγές στον άλλο. Μια κοινωνία μπορεί να μεταβεί από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό, για παράδειγμα,

παραμένοντας πατριαρχική. Παρ' όλα αυτά, η κοινή λογική, η ιστορία και η εμπειρία μας, λένε ότι οι δύο αυτοί τομείς παραγωγής βρίσκονται τόσο στενά συνδεδεμένοι, ώστε αλλαγές στον έναν προκαλούν κινήσεις, εντάσεις ή αντιφάσεις στον άλλον (Hartmann 1979: 15).

Το βασικό ερώτημα, δεδομένων των παραπάνω, είναι κατά ποιο τρόπο συνδέονται τα δύο συστήματα παραγωγής (μέσων διαβίωσης και ανθρώπων), πώς η εξέλιξη του ενός επηρεάζει την εξέλιξη του άλλου και κατ' επέκταση πώς το θεωρητικό πλαίσιο που μελετά το ένα σύστημα (μαρξισμός) τροποποιεί το θεωρητικό πλαίσιο που μελετά το άλλο (φεμινισμός), και αντιστρόφως.

Εξυπακούεται πως υπάρχουν πολλά περιθώρια διαφωνιών απέναντι στον τρόπο, με τον οποίο οι μαρξίστριες φεμινίστριες αντιλαμβάνονταν τις παραπάνω συνδέσεις και αλληλεπιδράσεις, δηλαδή στον τρόπο με τον οποίο υλοποιούσαν το γενικό θεωρητικό πρόταγμα της σύζευξης των δύο παραδόσεων. Για παράδειγμα, μπορεί ο/η αναγνώστης/τρια να αντιπαραβάλει τον υλιστικό φεμινισμό της Κριστίν Ντελφύ (Delphy 2018· βλ. παρόν τεύχος) με το κείμενο της Martha Gimenez (2000) στο παρόν τεύχος. Πέραν των επιμέρους διαφωνιών, ωστόσο, η σημασία του μαρξιστικού φεμινισμού του δεύτερου κύματος έγκειται στο ότι προβληματοποίησε θεωρητικά, δηλαδή κατέστησε θεωρητικό επίδικο τη σύζευξη των δύο θεωρητικών μερών του, αντιμετωπίζοντας «κατά μέτωπο» μια σειρά από ζωτικά ερωτήματα. Η εν λόγω προβληματοποίηση επήλθε ως αποτέλεσμα της διμέτωσης απόρριψης αφενός της αναγωγής της έμφυλης καταπίεσης στην ταξική εκμετάλλευση και αφετέρου στην, ιδεαλιστικώ τω τρόπω, παντελή αποσύνδεσή τους. Η διπλή αυτή απόρριψη δημιούργησε τον εννοιολογικό χώρο για να αναπτυχθούν τα ιδιαίτερα θεωρητικά προβλήματα που απαρτίζουν το πεδίο του μαρξιστικού φεμινισμού.

Το δεύτερο κύμα άρχισε να «σβήνει» στις λιθορριπές των λεγόμενων sex wars, δηλαδή της διαμάχης, η οποία αναπτύχθηκε στα τέλη του 1970-αρχές 1980, περί του αν η πορνογραφία και η πορνεία αποτελούν έκφραση της γυναικείας καταπίεσης ή αντίθετα της σεξουαλικής χειραφέτησης. Οι φεμινίστριες του τρίτου κύματος κάνουν τότε την εμφάνισή τους, επιδεικνύοντας μια πολύ διαφορετική στάση, σχεδόν σε όλα τα επίπεδα (θεωρητικό, πολιτικό, πολιτισμικό) σε σχέση με αυτές του δεύτερου κύματος, με αποτέλεσμα να υπάρχει μια αμοιβαία κριτική μεταξύ των δύο γενεών φεμινισμού. Οι τελευταίες είχαν γαλουχηθεί σε ένα έντονο πολιτικό κλίμα, όπου το αντιπολεμικό κίνημα, το κίνημα για τον τερματισμό των θεσμοθετημένων φυλετικών διακρίσεων και για τα ατομικά δικαιώματα, αλλά και οι διάφορες αποχρώσεις της αριστεράς συμπλέκονταν με ποικίλους τρόπους εντός ενός πλαισίου μαχητικού ακτιβισμού. Παράλληλα, στο επίπεδο της θεωρίας κυριαρχούσαν τα μεγάλα θεωρητικά συστήματα, τα οποία προσελάμβαναν το πεδίο του κοινωνικού σαν ένα αρθρωμένο και συνεκτικό όλο, το οποίο μπορεί και πρέπει να εξηγηθεί με πληρότητα. Αντίθετα, η έλευση του τρίτου κύματος συνοδεύτηκε από την αποπολιτικοποίηση που επέφερε το τέλος του ψυχρού πολέμου, καθώς επίσης και από τη στροφή στον μεθοδολογικό ατομισμό και την αναζήτηση της διαφορετικότητας. Παράλληλα, όσο κι αν αυτό μοιάζει ένα θεωρητικό κλισέ, συνέπεσε με την επικράτηση μεταμοντέρνων επεξεργασιών που προτάσσουν το τέλος των «μεγάλων αφηγήσεων» και εκλαμβάνουν το πεδίο του κοινωνικού ως ένα σύνολο κατακερματισμένων φαινομένων δίχως κάποια υποκείμενη συνοχή, για την οποία οφείλεται μια συνολική εξήγηση.

Στο πλαίσιο αυτό, οι φεμινίστριες του τρίτου κύματος θεώρησαν ότι ο δευτεροκυματικός φεμινισμός είναι εν πολλοίς ελιτίστικος και αγνοεί τον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο καταπιέζονται διάφορες υποκατηγορίες γυναικών, όπως οι μη-λευκές, οι μετανάστριες ή οι διεμφυλικές γυναίκες.⁴ Δεν είναι τυχαίο ότι στο πλαίσιο του τρίτου κύματος αναπτύχθηκε ως βασικό αναλυτικό εργαλείο η έννοια της διαθεματικότητας (intersectionality). Όπως επισημαίνει η Κούπερ:

Η διαθεματικότητα εμφανίζεται στα τέλη της δεκαετίας του 1980 ως ένα αναλυτικό πλαίσιο, το οποίο είναι σε θέση να εστιάσει στην ιδιαίτερη θεσιακότητα [positionality] των μαύρων και άλλων μη λευκών [of color] γυναικών τόσο στη νομοθεσία περί ατομικών δικαιωμάτων όσο και εντός του κινήματος για τα ατομικά δικαιώματα. Συνιστά την πλέον ορατή και ανθεκτική συνεισφορά του φεμινισμού, και συγκεκριμένα του μαύρου φεμινισμού, στην κριτική κοινωνική θεωρία κατά το τελευταίο τέταρτο του αιώνα (Cooper 2016: 385· μετάφραση δική μας).

Εισηγήτρια του όρου θεωρείται η αφροαμερικανή νομικός και συγγραφέας Kimberlé Crenshaw (1989· 1991· βλ. όμως Vogel στο παρόν τεύχος). Σύμφωνα με το μεθοδολογικό πλαίσιο της διαθεματικότητας, ίσως και σε απόκλιση από τις θεωρητικές προθέσεις της Crenshaw (βλ. Cooper 2016), η κατανόηση της καταπίεσης, της κυριαρχίας και της διάκρισης μέσα στην κοινωνία θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη τον τρόπο που αλληλεπιδρούν διάφοροι παράγοντες πλεονεκτήματος και μειονεκτήματος (π.χ. φύλο, φυλή, τάξη, σεξουαλικός προσανατολισμός, αναπηρία κλπ.) σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση. Εν ολίγοις, η διαθεματικότητα ως αναλυτικό εργαλείο αντιτίθεται σε θεωρητικά πλαίσια που εξετάζουν την καταπίεση υπό το πρίσμα ενός παράγοντα σε απομόνωση.⁵ Παρά τις διαφορετικές προσλήψεις της έννοιας της διαθεματικότητας και τις διαμάχες που συνεπάγονται – η παρουσίαση των οποίων εκφεύγει κατά πολύ της στόχευσης του παρόντος κειμένου –, μπορεί με ασφάλεια να υποστηριχθεί ότι αυτή συνδέθηκε με τις πολιτικές της ταυτότητας. Η Μίνα Καραβαντά, παρά τη δυσκολία ενός τέτοιου εγχειρήματος, παρέχει μια ευσύνοπτη και πυκνή περιγραφή του όρου:

Ο όρος πολιτικές ταυτότητας [identity politics] σηματοδοτεί μια πολύμορφη και πολυδιάστατη βεντάλια πολιτικών στόχων και σχεδιασμών, οι οποίοι αντιπροσωπεύουν αυτά τα κινήματα και τις κοινωνικές ταυτότητες που συμμετέχουν σε αυτά για να διεκδικήσουν το δικαίωμά τους στην ελευθερία λόγου και στον αυτο-προσδιορισμό. Στενά συνδεδεμένες με την ιδέα ότι κάποιες κοινωνικές ταυτότητες είναι αντικείμενο καταπίεσης και περιθωριοποίησης με αποτέλεσμα να λειτουργούν ως στερεότυπα ή αρνητικά ορόσημα (π.χ. ο πολιτισμένος λευκός έναντι του βάρβαρου μαύρου ή γηγενή, το κυρίαρχο φύλο—άρρεν—έναντι του αδύναμου φύλου—θήλυ, και άλλα), οι πολιτικές ταυτότητας στοχεύουν: α. στην ανάλυση των ηγεμονικών λόγων [hegemonic discourses]

⁴ Οι φεμινίστριες του δεύτερου κύματος, βέβαια, σε καμία περίπτωση δεν δέχονται αυτήν την κατηγορία. Βλ. τα κείμενα της Lise Vogel και Ashley Bohrer στο παρόν τεύχος.

⁵ Εύλογη μπορεί να είναι εδώ η διερώτηση, αν όντως υπάρχουν τέτοια πλαίσια ή αν αποτελούν έναν θεωρητικό αχυράνθρωπο (strawman).

και των ιδεολογικών τους μηχανισμών [ideological apparatuses], οι οποίοι έχουν στιγματίσει, εκμεταλλευτεί και περιθωριοποιήσει συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες σηματοδοτώντας αυτές ως κατώτερες ετερότητες, β. στην ενδελεχή κριτική κάθε μορφής ουσιολογίας [essentialism], δηλαδή κάθε είδους αντίληψης η οποία βασίζεται σε μια παράλογη γενίκευση που πηγάζει από διαφορές που είναι βιολογικές, εθνικές ή και θρησκευτικές, και που παρουσιάζονται, χωρίς να αναλύονται ή να αποδομούνται, ως αυτά καθαυτά αρνητικά ή θετικά ορόσημα γ. και τέλος, στη διεκδίκηση αναγνώρισης των πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων τα οποία έχουν στερηθεί αυτές οι περιθωριοποιημένες ή καταπιεσμένες ταυτότητες που τώρα καλούνται να διαμορφώσουν το πολιτικό και κοινωνικό πεδίο με την παρουσία τους και τον (τους) λόγους τους. Αξίζει εδώ να αναφερθεί ότι ο όρος χρησιμοποιείται και μειωτικά για να περιγράψει μια στεγνή και συχνά στείρα ομαδική αλληλεγγύη που βασίζεται σε συγκεκριμένα κοινά χαρακτηριστικά προκειμένου να αντικρούσει την καταδυνάστευση και καταπίεση από διάφορες ηγεμονίες κινδυνεύοντας έτσι να αποκλείσει τη συνεργασία με άλλες πολιτισμικές και πολιτικές ομάδες με το να καταφεύγει σε πολιτικές απομόνωσης [separatism].⁶

Οι παραπάνω εξελίξεις διάνοιξαν τον θεωρητικό ορίζοντα των φεμινιστικών σπουδών προς την κατεύθυνση της συνδιαλλαγής και της ώσμωσης με τις μεταποικιακές σπουδές ή/και με την queer θεωρία. Όπως ίσως γίνεται εύκολα κατανοητό όμως, τις απομάκρυναν από τη μαρξιστική παράδοση. Δύο είναι τα βασικά χαρακτηριστικά του αναλυτικού εργαλείου της διαθεματικότητας, τα οποία αντιβαίνουν στον σκληρό πυρήνα της μαρξιστικής οπτικής για την κοινωνία και την εξήγηση της καταπίεσης που υφίσταται σε αυτήν: α) η τρόπον τινά συμμετρικοποίηση των διάφορων ταυτοτήτων, δηλαδή η μη απόδοση εξηγητικής προτεραιότητας στις ταξικές σχέσεις καθώς και β) η πρόταξη της υποκειμενικότητας και της ανθρώπινης δραστηριότητας εις βάρος της εξέτασης των αντικειμενικών υλικών συνθηκών. Συναφώς, οι πολιτικές της ταυτότητας, αν δεν απάδουν, τουλάχιστον δεν εναρμονίζονται αυτόματα με τις παραδεδομένες πολιτικές πρακτικές της μαρξιστικής παράδοσης, σε όλο της το φάσμα. Όλα τούτα φαίνεται να οδήγησαν τον μαρξισμό και τον φεμινισμό από έναν «δυστυχή γάμο» (Hartmann 1979) σε ένα «συναινετικό διαζύγιο».

Την ώρα που γράφονται αυτές οι γραμμές, ο φεμινισμός πλέει πάνω στο τέταρτο κύμα του, το οποίο, κατά την αγγλική εκδοχή της wikipedia, ξεκινά το 2012 και σχετίζεται με τη χρήση του διαδικτύου και ιδιαίτερα με τον ακτιβισμό των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, όπως το κίνημα του #MeToo. Η προσοχή του εν λόγω ακτιβισμού στράφηκε κυρίως στα ζητήματα της σεξουαλικής παρενόχλησης, στην κουλτούρα του βιασμού και το λεγόμενο body shaming. Ωστόσο, το εν λόγω κύμα είτε δεν διαφοροποιείται σε μεγάλο βαθμό από το τρίτο είτε τα σημεία διαφοροποίησής του, αν και σημαντικά, δεν έχουν ακόμη θεματοποιηθεί θεωρητικά. Σε κάθε περίπτωση, η εμφάνισή του δεν μπορεί να έχει το ίδιο ειδικό βάρος

⁶ http://www.fylopedia.uoa.gr/index.php/%CE%A6%CF%8D%CE%BB%CE%F_%CE%BA%CE%B1%CE%B9_%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82_%CF%84%CE%B1%CF%85%CF%84%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1%CF%82#.CE.A3.CF.87.CF.8C.CE.BB.CE.B9.CE.B1_.CE.95.CF.80.CE.B9.CE.BC.CE.B5.CE.BB.CE.AE.CF.84.CF.81.CE.B9.CE.B1.CF.82. Ανακτήθηκε στις 14/3/2022).

για τα θεωρητικά μελήματα του παρόντος τεύχους, όπως έχουν οι υπόλοιπες τρεις «φάσεις», δεδομένου ότι, τουλάχιστον προς το παρόν, στο κύμα του τέταρτου κύματος σπάνια εντοπίζονται νησίδες πραγματικού διαλόγου της φεμινιστικής με τη μαρξιστική σκέψη.

Η δομή του τεύχους

Η δομή του παρόντος τεύχους, στο πιο γενικό επίπεδο, υπακούει σε μια διαπίστωση και πεποίθηση, η οποία συνόδευσε το εκδοτικό εγχείρημα της *ΚΡΙΣΗΣ* εξαρχής: Το μειωμένο θεωρητικό ενδιαφέρον για τον μαρξισμό, το οποίο παρατηρείται στο ευρύτερο πεδίο των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών κατά τα τελευταία χρόνια, δεν είναι αποτέλεσμα της κάμψης της ευρετικής γονιμότητας της εν λόγω ερευνητικής παράδοσης. Αντίθετα, οι αιτίες είναι μάλλον εξω-θεωρητικές και εξω-επιστημονικές. Από την άλλη μεριά, η αναθέρμανση του ενδιαφέροντος για τη μαρξιστική παράδοση και η γονιμοποίηση των θεωρητικών και μεθοδολογικών της εργαλείων στο σήμερα, αλλά και ο επί της ουσίας εμπλουτισμός, η κριτική της θεώρηση και η εκλέπτυνσή της δεν μπορεί παρά να διέρχεται μέσα από την οικειοποίηση – θετική ή κριτική – των θεωρητικών επεξεργασιών που αναπτύχθηκαν στο έδαφος της περιγραφόμενης οπισθοχώρησης της μαρξιστικής παράδοσης.

Το παρόν τεύχος επιδιώκει να εστιάσει σε εκείνες τις κεντρικές στιγμές της φεμινιστικής σκέψης, οι οποίες σφραγίζουν τις δυνατότητες συνομιλίας της με τη μαρξιστική σκέψη, κυρίως από την εποχή του δεύτερου κύματος έως σήμερα – δίχως φυσικά να αξιώνει την κάλυψη όλου του εύρους αυτής της μακράς και πολυδιάστατης θεωρητικής επεξεργασίας και ώσμωσης. Στην κατεύθυνση αυτή, προχωρήσαμε στην επιλογή δεκαπέντε κειμένων, τα οποία εμπίπτουν ευρύτερα στο πεδίο των σπουδών φύλου και μοιράζονται το μέλημα για την ανάπτυξη, την εύρεση ή και την επαναφορά μιας μαρξιστικής οπτικής. Τα κείμενα απευθύνουν διαφορετικής τάξης ερωτήματα και συχνά εκκινούν από αποκλίνουσες θεωρητικές αφητηρίες και ερμηνευτικά σχήματα, δοκιμάζοντας τα εννοιολογικά και μεθοδολογικά εργαλεία του μαρξισμού (και των διαφορετικών «σχολών» και ερμηνειών του) στο πεδίο των έμφυλων ζητημάτων. Τα κριτήρια επιλογής των εν λόγω άρθρων δεν ήταν, επομένως, ο βαθμός συμφωνίας σε θεωρητικό/ιδεολογικό επίπεδο ή η πρόκριση κάποιας συγκεκριμένης θεωρητικής σκοπιάς από τη μεριά των επιμελητών και επιμελητριών του τεύχους. Τουναντίον, βασικό κριτήριο ήταν η προσπάθεια να χαρτογραφηθεί ο πολυδιάστατος και πλουραλιστικός χαρακτήρας του θεωρητικού φαινομένου «μαρξισμός και φεμινισμός» και να αναδειχθούν, στο πλαίσιο των δυνατοτήτων αυτού του τεύχους, τα επίμαχα εκείνα ερωτήματα, τα οποία απασχόλησαν ή και συνεχίζουν να απασχολούν τη φεμινιστική σκέψη κατ' αναφορά στον μαρξισμό.

Το τεύχος χωρίστηκε σε τρεις ενότητες. Η πρώτη ενότητα έλαβε τον τίτλο *Οι Πρώτες περιπέτειες του μαρξισμού-φεμινισμού* καθώς αντλεί το περιεχόμενό του από τα πιο μαρξιστικά-φεμινιστικά ερωτήματα που απηύθυναν αρχικά οι φεμινίστριες του δεύτερου κύματος, τοποθετώντας έκτοτε τη μαρξιστική και τη φεμινιστική παράδοση σε μια έντονη και ιδιαίτερα απαιτητική αναμέτρηση και συνομιλία. Απαρτίζεται από επτά άρθρα, τα οποία πραγματεύονται ζητήματα, όπως αυτά αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο της προβληματοποίησης της σχέσης μεταξύ του μαρξισμού και του φεμινισμού που περιγράψαμε παραπάνω, και τούτο ανεξάρτητα από το αν οι συγγραφείς τους ανήκουν στενά ή όχι

στη γενιά του δεύτερου κύματος. Η επιλογή των άρθρων προς μετάφραση ήταν ένα δύσκολο καθήκον δεδομένης της ιδιαίτερα πλούσιας βιβλιογραφίας που ακόμα εξακολουθεί να παράγεται πάνω στα ερωτήματα αιχμής του δεύτερου κύματος. Τα άρθρα που τελικά δημοσιεύονται θεωρούμε ότι, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, λειτουργούν ως στοιχειωδώς αντιπροσωπευτικά αυτών των ερωτημάτων.

Πιο συγκεκριμένα, η **Michèle Barrett**⁷ απευθύνει το κείμενο ερώτημα «ποιο θα μπορούσε είναι το αντικείμενο του μαρξιστικού φεμινισμού», από τη στιγμή που η μαρξιστική και η φεμινιστική ανάλυση θέτουν, αντίστοιχα, στο επίκεντρο της έρευνάς τους δύο διαφορετικά αντικείμενα: η μεν μαρξιστική διερευνά την αντίφαση μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου, μετερχόμενη κατηγοριών «μη εχουσών φύλου» και η δε φεμινιστική ακριβώς το αντίθετο: εξετάζει τις έμφυλες σχέσεις και κυρίως τη γυναικεία καταπίεση. Η απάντηση της Barrett σε αυτό το ερώτημα είναι ότι αντικείμενο του μαρξιστικού φεμινισμού είναι η σχέση ανάμεσα στη γυναικεία καταπίεση και στους τρόπους παραγωγής, ιδωμένους στο ιστορικό τους πλαίσιο, και πιο συγκεκριμένα στο πλαίσιο του καπιταλισμού. Προκειμένου να πλαισιώσει θεωρητικά τούτη την απάντηση, εξετάζει τις χρήσεις τριών επίμαχων εννοιών: την πατριαρχία, την αναπαραγωγή και την ιδεολογία. Και αυτό, με σκοπό να αναμετρηθεί με δύο κομβικά, για μια μαρξιστική φεμινιστική ανάλυση, ζητήματα: το επιχείρημα περί αυτονομίας της γυναικείας καταπίεσης από τη λειτουργία του καπιταλισμού και εκείνο περί τοποθέτησής της στο πεδίο της ιδεολογίας.

Η **Christine Delphy**, με τη σειρά της, σκιαγραφεί το θεωρητικό περίγραμμα ενός υλιστικού φεμινισμού, θέτοντας στο επίκεντρο της πραγμάτευσής της τον όρο «γυναικεία καταπίεση». Στο άρθρο της, διερευνά πρωτίστως τις επιστημολογικές συνεπαγωγές της «εισβολής» αυτού του όρου στο πεδίο των ανθρωπιστικών επιστημών. Υποστηρίζει πως μια υλιστική φεμινιστική προσέγγιση οφείλει να έχει ως βασική της επιστημολογική προκειμένη τη θέση ότι η γυναικεία καταπίεση είναι κοινωνική καταπίεση και πεδίο πάλης μεταξύ κοινωνικών ομάδων (των ανδρών και των γυναικών). Για τη Delphy, μια τέτοια προσέγγιση είναι, ωστόσο, ασύμβατη με τις προκειμένες των ανθρωπιστικών επιστημών (όπως της κοινωνιολογίας ή της ψυχανάλυσης), οι οποίες, εξακολουθώντας να διατηρούν την κυρίαρχη ιδεολογία περί κατάτμησης της εμπειρίας και μερισμού της γνώσης σε στεγανούς επιστημονικούς κλάδους, αρνούνται την κοινωνική προέλευση της γυναικείας καταπίεσης και υπονομεύουν την βαθιά ενότητα των διαφορετικών επιπέδων της εμπειρίας ως τόπων καταπίεσης. Υποστηρίζει ότι ο υλιστικός φεμινισμός δεν αποτελεί έναν νέο επιστημονικό κλάδο με αντικείμενο τις γυναίκες, αλλά, αντίθετα, συνιστά μια επιστημολογική επανάσταση, η οποία θα επαναστατικοποιήσει τη γνώση, υπαγορεύοντας μια νέα οπτική, εκείνη της γυναικείας καταπίεσης, η οποία και θα αλλάξει την κατανόηση του συνόλου της ανθρώπινης εμπειρίας.

Στο άρθρο της **Martha Gimenez**, ο μαρξιστικός και ο υλιστικός φεμινισμός αναμετριούνται στο πεδίο της φεμινιστικής θεωρίας, ώστε να αναδειχθούν οι διαφορές

⁷ Για λόγους σεβασμού των συγγραφέων και των οπτικών τους και για λόγους αποφυγής υποκειμενικών ερμηνειών, οι συνόψεις των άρθρων που ακολουθούν προσπαθούν να τηρούν, στο μέτρο του δυνατού, το ύφος και τον λόγο των περιλήψεων ή εισαγωγικών σημειωμάτων των συγγραφέων, όπου αυτά ήταν διαθέσιμα. Όπου τούτα απουσίαζαν, οι συνόψεις βασίστηκαν στην κατανόηση του κειμένου από τους επιμελητές και τις επιμελήτριες του τεύχους που φέρουμε και την αποκλειστική ευθύνη για κάθε πιθανή μεθερμηνεία.

τους. Όπως σημειώνει η ίδια, σε μια εποχή που η θεωρητική στροφή προς τον ιδεαλισμό και την ενδεχομενικότητα εμφανίζεται ως ηγεμονική στον ακαδημαϊκό χώρο, είναι αναγκαίο να εξηγηθούν οι λόγοι για τους οποίους τα φεμινιστικά αιτήματα επιστρέφουν στον επιστροφής στον υλισμό. Συγκρίνοντας τα δύο ρεύματα και καταδεικνύοντας τις αντιφάσεις και τις ασυμβατότητες των θεωρήσεων που συγκαλύπτονται υπό την «υλιστική» ομπρέλα, η Gimenez τάσσεται εν τέλει υπέρ της επιστροφής στον μαρξιστικό φεμινισμό, η οποία και επιβάλλεται από τις καταστροφικές συνέπειες του καπιταλισμού στις γυναίκες και από την πολιτική σημασία μιας θεωρητικά επαρκούς ανάλυσης των αιτίων της δεινής κατάστασής τους.

Η **Friga Haug** θέτει το ερώτημα αν και με ποια έννοια οι έμφυλες σχέσεις οφείλουν να κατανοηθούν ως σχέσεις παραγωγής και όχι απλώς ως επικαθορισμένες από τις σχέσεις παραγωγής. Μέσα από μια κριτική ανασκόπηση των κειμένων του Μαρξ και του Ένγκελς, αλλά και με αναφορά σε μεταγενέστερους μαρξιστές θεωρητικούς και σε θεωρίες που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο του φεμινιστικού κινήματος, θέτει στο θεωρητικό επίκεντρο τη διπλή φύση της έννοιας της κοινωνικής παραγωγής, δηλαδή αφενός ως παραγωγής της ζωής (αναπαραγωγής) και αφετέρου ως παραγωγής αγαθών. Σε αυτή τη βάση προσεγγίζει το ερώτημα σχετικά με το πώς σχετίζονται οι τομείς της ζωής και των βιοποριστικών αγαθών μεταξύ τους, πώς κινούνται τα φύλα μέσα σε αυτούς τους τομείς και από πού πηγάζει η κυριαρχία. Στην προοπτική απάντησης αυτού του ερωτήματος θα επισημάνει πως θα πρέπει να γίνει κανόνας ότι οι διαφορετικές σχέσεις παραγωγής στην ιστορία οφείλουν να ξετάζονται και ως έμφυλες σχέσεις, καθώς τίποτα δεν μπορεί να κατανοηθεί εάν δεν δοθεί απάντηση στο ερώτημα πώς η παραγωγή της ζωής είναι ρυθμισμένη πάνω στο σύνολο της παραγωγής των βιοποριστικών αγαθών, με άλλα λόγια, πώς η ίδια καθορίζει την αναπαραγωγή του συνόλου της κοινωνίας. Στην ανάπτυξη της προβληματικής της δεν θα παραλείψει να υπογραμμίσει την ανάγκη κατανόησης των μετασχηματισμών που επιφέρει ο σύγχρονος καπιταλισμός και η ανάπτυξη της τεχνολογίας εστιάζοντας στο πώς η καπιταλιστική χρήση της γενετικής τεχνολογίας μετατοπίζει πλέον καθοριστικά το όριο ανάμεσα στην παραγωγή της ζωής και στην παραγωγή αγαθών, επισημαίνοντας την ανάγκη να επαναπροσδιοριστεί η συνάρτηση των έμφυλων σχέσεων ως σχέσεων παραγωγής.

Εν συνεχεία, οι **Ferguson Susan & David McNally**, στην εισαγωγή τους στην επανέκδοση του βιβλίου της Vogel *Μαρξισμός και η καταπίεση των γυναικών: προς μια ενοποιητική* θεωρία, αποτιμούν τη σημασία του εν λόγω βιβλίου, το οποίο δημοσιεύεται εν έτει 1983, προτείνοντας μια μαρξιστική ανάλυση της γυναικείας καταπίεσης με βάση τις κεντρικές θεωρητικές κατηγορίες του Τόμου Ι του Κεφαλαίου του Μαρξ. Οι συγγραφείς ανατρέχουν στις συζητήσεις που προηγήθηκαν της έκδοσης του βιβλίου εντός του πεδίου της σοσιαλιστικής-φεμινιστικής θεωρίας, προκειμένου να αναδείξουν τις αντιφάσεις που οδήγησαν στην αναμόρφωση της σχέσης μαρξισμού-φεμινισμού μέσα από το μαρξικό εννοιολογικό οπλοστάσιο του Κεφαλαίου. Υποστηρίζουν ότι η συμβολή της Vogel συνίσταται στη σημασία που αποδίδει στην οικογένεια ως πεδίο αναπαραγωγής του εμπορεύματος «εργασιακή δύναμη», συνδέοντας έτσι τις έμφυλες σχέσεις εξουσίας με τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Μέσα από κριτικές αναφορές στην εργασία της Vogel αλλά και εντάσσοντάς την «ενοποιητική θεωρία» της περί κοινωνικής αναπαραγωγής στο σημερινό θεωρητικό τοπίο, τονίζουν τη δυναμική της μαρξιστικής της ανάλυσης, σε

σχέση με την κατανόηση των έμφυλων μορφών της καπιταλιστικής κοινωνικής αναπαραγωγής και επισημαίνουν τη σημασία της για τον ιστορικό υλισμό σήμερα.

Η **Silvia Federici**, επιστρέφοντας και εκείνη στο έργο του Μαρξ, θέτει στο επίκεντρο της εργασίας της τη σχέση ανάμεσα στον μαρξισμό και τον φεμινισμό, επιχειρώντας να κατανοήσει αλλά και να εδραιώσει τη σχέση τους. Όπως σημειώνει στην περίληψη του άρθρου της, η σύνδεση μαρξισμού και φεμινισμού, ως δύο εκ των πλέον ριζοσπαστικών ρευμάτων της εποχής μας, είναι κομβική προκειμένου «να υπερβούμε τη διάσπαση του παγκόσμιου προλεταριάτου και να αναπτύξουμε στρατηγικές για μια δικαιότερη κοινωνία». Στρεφόμενη στο έργο του Μαρξ, αναγνωρίζει την κεντρική συνεισφορά του στη φεμινιστική θεωρία και το φεμινιστικό κίνημα, επισημαίνοντας όμως και τους περιορισμούς του. Συντάσσεται με τη φεμινιστική κριτική, σύμφωνα με την οποία η μαρξική ανάλυση επικεντρώνεται πρωτίστως σε ένα τμήμα της εργατικής τάξης, δηλαδή τους άνδρες, βιομηχανικούς, μισθωτούς εργάτες, και υποστηρίζει ότι μια τέτοια προσέγγιση δεν μπορεί παρά να είναι ελλιπής ως προς την κατανόηση των καπιταλιστικών σχέσεων καθώς αφήνει στο περιθώριο «την εργασία όλων εκείνων, των οποίων η εργασία τροφοδοτεί παγκοσμίως, δίχως αμοιβή, την καπιταλιστική συσσώρευση».

Στο άρθρο της, η **Heather A. Brown** εξετάζει το έργο του Ένγκελς, *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*. Κατά τη συγγραφέα, πρόκειται για ένα έργο κομβικής σημασίας για την κατανόηση των σχέσεων μεταξύ φύλου και τάξης, το οποίο έχει όμως παρερμηνευθεί λόγω της ισχυρής πρόσδεσής του στον οικονομικό ντετερμινισμό. Μέσα από μια θετική αλλά και κριτική αποτίμηση του «ενγκελσιανού φεμινισμού», ανατρέχει στα «Εθνολογικά σημειωματάρια» του Μαρξ – στα οποία βασίστηκε ο Ένγκελς για να γράψει την *Καταγωγή* – προκειμένου να συγκρίνει τη μαρξική και ενγκελσιανή θεώρηση περί γυναικείας καταπίεσης. Η ίδια αναγνωρίζει στον Μαρξ μια περισσότερο επεξεργασμένη και διαλεκτική προσέγγιση, η οποία επιτρέπει ένα δυναμικότερο πολυγραμμικό πλαίσιο κατανόησης των καταπιεστικών σχέσεων. Εισηγείται ότι οι θέσεις του Μαρξ είναι πολύ πιο χρήσιμες για την κατανόηση των διατομών μεταξύ φύλου και τάξης σήμερα, και άρα συνολικά για το πεδίο της διαθεματικότητας.

Η δεύτερη ενότητα τιτλοφορείται *Οι 'νέες' περιπέτειες του μαρξισμού-φεμινισμού* καθώς φιλοξενεί έξι άρθρα τα οποία πραγματεύονται ερωτήματα που αναπτύχθηκαν κατά την περίοδο της σχετικής αποστασιοποίησης του φεμινισμού από τον μαρξισμό. Από το τρίτο έως και το τέταρτο κύμα, επιχειρείται – αν και σποραδικότερα – η γεφύρωση του μαρξισμού με ένα ευρύ φάσμα θεωρητικών ρευμάτων και επεξεργασιών, οι οποίες περιλαμβάνουν τη διαθεματικότητα, τις μεταποικιακές προσεγγίσεις καθώς και την queer θεωρία, αλλά και τις θεωρίες της αποδόμησης. Στην κατεύθυνση αυτή, επιλέξαμε έξι άρθρα που εμπίπτουν σε αυτές τις απόπειρες των σπουδών φύλου, γνωρίζοντας φυσικά ότι πρόκειται για μια ιδιαίτερη επιλεκτική και μικρή ανθολογία άρθρων που, σε καμία περίπτωση, δεν εξαντλούν ή αντιπροσωπεύουν τη σχετική βιβλιογραφική παραγωγή. Πρόκειται κυρίως για μια πρώτη υπόμνηση ότι ο εμπλουτισμός και η εκλέπτυνση των μαρξιστικών προσεγγίσεων οφείλει να οικειοποιηθεί – θετικά ή κριτικά – τις προβληματικές που αναπτύσσονται ακόμη και εν τη θεωρητική απουσία του ίδιου του μαρξισμού.

Η *διαθεματικότητα* βρίσκεται στο επίκεντρο του άρθρου της **Ashley Bohrer**, η οποία εστιάζει στη σχέση ανάμεσα στον μαρξισμό και τις διατομές μεταξύ φύλης, κοινωνικού

φύλου, σεξουαλικότητας και τάξης. Για τη Bohrer, η σύνδεση του μαρξισμού με τη διατομεακότητα είναι απολύτως κρίσιμη προκειμένου να κατανοηθεί αλλά και ληφθεί υπόψη ο ιστορικός υλισμός. Στην κατεύθυνση αυτή, εξετάζεται η ιστορία της κριτικής που ασκήθηκε από τη σκοπιά της διαθεματικότητας στον μαρξισμό και αντιστρόφως, προκειμένου να θεμελιωθεί μια ενοποίηση των δύο αυτών πλαισίων. Τέλος, υποστηρίζεται ότι στον εικοστό πρώτο αιώνα είναι απαραίτητη μια μαρξιστική ανάλυση του καπιταλισμού, με την πλέον ανθεκτική θεώρηση να είναι εκείνη η οποία επιχειρεί να αρθρωθεί με βάση τη διαθεματικότητα, εκείνη που αντιμετωπίζει την τάξη, τη φυλή, το κοινωνικό φύλο και τη σεξουαλικότητα ως πρωταρχικά στοιχεία της καπιταλιστικής συσσώρευσης.

Η **Lise Vogel**, με τη σειρά της, καταπιάνεται και εκείνη με τη διαθεματικότητα, αλλά από μια διαφορετική σκοπιά. Εξετάζει τη γενεαλογία της συγκεκριμένης έννοιας, προσεγγίζοντας την ιστορία της εννοιολόγησης της «διαφορετικότητας» ως μια ιστορία αποτελούμενη από την αλληλεπίδραση πολλαπλών κατηγοριών «κοινωνικής διαφοράς». Εστιάζοντας συγκεκριμένα στην ιστορία της τριλογίας φυλή-τάξη-φύλο, υποστηρίζει ότι η διαθεματικότητα αποτελεί μια από τις πλέον ελκυστικές και παράλληλα προβληματικές έννοιες που αναπτύχθηκαν μέσα στον 20ό αιώνα για να περιγράψει την κοινωνική ετερογένεια. Στο πλαίσιο μιας κριτικής προσέγγισης της διαθεματικότητας από τη σκοπιά μιας μαρξιστικής φεμινιστικής ανάλυσης, αναγνωρίζει την ανάγκη για μια πληρέστερη εννοιολόγησή της και εισηγείται την επαναφορά στη θεμελιώδη διάσταση της τάξης, όμως στη διατομή της με το φύλο, προτείνοντας ξανά μια ενοποιητική θεωρία κοινωνικής αναπαραγωγής.

Η *queer* θεωρία και ο μαρξισμός συναντώνται στο άρθρο του **Kevin Floyd**, ο οποίος επιχειρεί, με όχημα ακριβώς τον μαρξισμό και τη *queer* θεωρία, να διατυπώσει ένα διαλεκτικό αφήγημα που να συνδέει τις ιστορίες του καπιταλισμού, την ταξική και την αντιετσεροσεξιστική πολιτική στις σύγχρονες ΗΠΑ. Κινούμενος σε ένα θεωρητικό αφηρημένο επίπεδο, ο Floyd προχωράει σε μια κριτική οικειοποίηση της έννοιας της «πραγμοποίησης» του Lukács, προκειμένου να θεμελιώσει την υπόθεση ότι «η πραγμοποίηση του ερωτικού με όρους κεφαλαίου, η οποία είναι ιδιαίτερο γνώρισμα του αιώνα αυτού, αποτελεί θεμελιώδη ιστορική συνθήκη δυνατότητας μιας σύγχρονης αντιετσεροσεξιστικής πολιτικής». Υποστηρίζει ότι είναι απαραίτητο να εστιασούμε θεωρητικά στην προοδευτική και απελευθερωτική ικανότητα της αντίφασης, όχι στην «αλληλεξάρτηση» των καταπίεσεων, καθώς, για εκείνον, οι αντιφάσεις του καπιταλισμού μπορεί να γίνουν τόποι αξιοποιήσιμοι για την εκκίνηση μιας αναδιάρθρωσης.

Επιδιώκοντας έναν διάλογο ανάμεσα στην αντι-αιτιοκρατική μαρξιστική θεωρία και τη *queer* θεωρία, οι **Suzanne Bergeron & Jyoti Puri** επιμελούνται την έκδοση των πρακτικών ενός συμποσίου με τίτλο *Σεξουαλικότητα μεταξύ κράτους και τάξης*. Μέσα από την παρουσίαση των άρθρων του συμποσίου, τα οποία εστιάζουν στις συγκλίσεις και αποκλίσεις μεταξύ καπιταλισμού και σεξουαλικότητας, οι συγγραφείς ανιχνεύουν τις «αμοιβαίως συγκροτούμενες και απροσδιόριστες σχέσεις μεταξύ τάξης, σεξουαλικότητας και διακυβέρνησης» και συζητούν επίμαχα ερωτήματα που αφορούν στη σεξουαλικότητα – ερωτήματα που αποτελούν και αντικείμενα πραγμάτευσης των άρθρων τους συμποσίου: μια *queer* ανάγνωση του πώς η οικονομία λειτουργεί ως ο άλλος της ερωτικής σχέσης στο πλαίσιο των εθνικών λογαριασμών εισοδήματος· την προβληματοποίηση της εξιδανικευμένης ετεροκανονικής οικογένειας στο πλαίσιο του σχηματισμού του ινδικού

μεταποικιακού κράτους· τη θεμελιωμένη στην ετεροκανονιστικότητα ιδεολογία ανάπτυξης στο σύγχρονο Εκουαδόρ· τον αναδυόμενο νεοφιλευθερισμό θεραπείας ζευγαριών στις Η.Π.Α· και τη διάρθρωση της τάξης, της φυλής, του φύλου και της σεξουαλικότητας που χαρακτηρίζει την ένταξη των μεταναστών/τριών εργαζομένων φροντίδας στην παγκόσμια σκηνή.

Η **Prajna Seneviratne** εξετάζει τη σχέση μαρξισμού, φεμινισμού και *μεταποικιακών προσεγγίσεων*. Στο άρθρο της, επιχειρεί να γεφυρώσει τις μαρξιστικές και μεταποικιακές φεμινιστικές προσεγγίσεις μέσω της θεωρίας της οργάνωσης, διερευνώντας παράλληλα τις πολλαπλές αλληλεπιδράσεις των ρόλων της παραγωγικής και αναπαραγωγικής εργασίας των γυναικών εργατριών στις φυτείες και τη βιομηχανία ένδυσης της Σρι Λάνκα. Όπως δηλώνει η ίδια στην περίληψή της, στόχος της είναι να σκιαγραφήσει τις διαφορετικές φεμινιστικές προσεγγίσεις της θεωρίας της οργάνωσης, και αφετέρου να τις συγκρίνει με τις θεωρητικές φεμινιστικές μαρξιστικές και μεταποικιακές προσεγγίσεις, προκειμένου να αναδειχθούν οι διαφορές και οι ομοιότητές τους. Υποστηρίζει ότι ένας κοινός τόπος, όπου ο μαρξιστικός φεμινισμός και ο μεταποικιακός φεμινισμός θα συμπλέκονται και θα συμπληρώνουν ο ένας τον άλλο, δεν είναι μονάχα εφικτός αλλά, αντιθέτως, είναι και ο πλέον κατάλληλος για να διερευνηθούν οι απαιτήσεις που επιβάλλονται στα γυναικεία σώματα και στην εργασία τους.

Το δεύτερο μέρος κλείνει με το άρθρο της **Chakravorty Gayatri Spivak** και έναν διάλογο μεταξύ μαρξισμού και θεωριών της αποδόμησης. Η Spivak δεν απευθύνεται άμεσα στη σχέση μαρξισμού-φεμινισμού, αλλά προβαίνει σε ένα σύνθετο και γενικευμένο θεωρητικό εγχείρημα: να προσεγγίσει την κατηγορία του υποκειμένου – των γυναικών συμπεριλαμβανομένων – μέσα από τη μαρξική έννοια της υπεραξίας και τις διάφορες αναγνώσεις της. Όπως δηλώνει η ίδια εξ αρχής, το ερώτημα της αξίας προσδιορίζεται αυτομάτως από δύο «τύπους» κατηγορήσεως του υποκειμένου: τον «ιδεαλιστικό» που αναφέρεται στη συνείδηση και τον «υλιστικό» που αναφέρεται στην εργασιακή δύναμη. Πρόκειται για δύο κατηγορήσεις, οι οποίες εμφανίζονται ως αμοιβαίως αποκλειόμενες, παρά τις θεωρητικές προσπάθειες συμφιλίωσής τους. Κινούμενη μεταξύ αποδόμησης και μαρξισμού και διερευνώντας την έννοια της κειμενικότητας, η Spivak επεξεργάζεται το εξής ερώτημα: τί γίνεται το ερώτημα της αξίας όταν προσδιορίζεται από την «υλιστική» κατηγορήση του υποκειμένου, όπως αυτή η τελευταία διατυπώνεται από τον Μαρξ;

Τέλος, επιλέξαμε να αφιερώσουμε μια τρίτη ενότητα στη σχέση μαρξισμού-φεμινισμού στην Ανατολική Ευρώπη, σε μια μικρή αλλά ουσιώδη προσπάθεια να εξισορροπηθεί, έστω και μερικώς, η δυτικό-κεντρικότητα των περισσότερων άρθρων του τεύχους. Χωρίς φυσικά να λειτουργεί αντιπροσωπευτικά της μη-δυτικής θεωρητικής παραγωγής και αφήνοντας απ' έξω τη μαρξιστική-φεμινιστική σκέψη πολλών περιοχών του μη-δυτικού κόσμου, τα άρθρα που δημοσιεύονται σε αυτή την ενότητα με τίτλος *Μαρξισμός και Φεμινισμός εκτός Δύσης* μάς δίνουν μια εικόνα της ώσμωσης μαρξισμού και φεμινισμού στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες. Η **Elena Gapova** παρουσιάζει με ευσύνοπτο τρόπο τις στοχεύσεις, τα διακυβεύματα και τα επιτεύγματα του σοσιαλιστικού φεμινιστικού χειραφετητικού προγράμματος σε διάφορες περιόδους μετά τη Ρωσική Επανάσταση, αναφερόμενη και στις κριτικές που δέχτηκε ένα τέτοιο εγχείρημα. Εξετάζει, επίσης, τις προκλήσεις, τις οποίες καλείται να αντιμετωπίσει ο σύγχρονος σοσιαλιστικός φεμινισμός, υπό το βάρος της επέλασης του νεοφιλευθερισμού και της διάλυσης των εργασιακών και κοινωνικών κατακτήσεων.

Η Jiřina Šmejkalová, με τη σειρά της, μας μεταφέρει στη Τσεχοσλοβακία για να περιγράψει τα εμπόδια που καθιστούν δύσκολη την επικοινωνία των γυναικών αλλά και των ανδρών της χώρας με τις πρόσφατες δυτικές φεμινιστικές θεωρίες. Υποστηρίζει ότι αυτές οι τελευταίες δεν μπορούν να διαχωριστούν από την ανάπτυξη της δυτικής μεταπολεμικής σκέψης και γραμματείας περί κοινωνίας και πολιτισμού. Εισηγείται δε την εξέταση των ριζών αυτών στην κατακερματισμένη ψυχαναλυτική παράδοση, στην παραμορφωμένη μαρξιστική παράδοση αλλά και στην πραγματική έλλειψη αποδομιστικών προσεγγίσεων στο ίδιο το πνευματικό περιβάλλον της.

Ευχαριστίες

Είμαστε στην ευτυχή θέση να ευχαριστήσουμε μια σειρά από ανθρώπους, δίχως τη συμβολή των οποίων η έκδοση του παρόντος τεύχους θα ήταν πραγματικά αδύνατη. Το ευτυχές της θέσης προκύπτει από το γεγονός ότι πολλοί άνθρωποι επέδειξαν έμπρακτα τη διάθεση να καταβάλουν, ανυστερόβουλα, χρόνο και κόπο προκειμένου να καταστεί εφικτή η υλοποίηση του αφιερώματος και του μεταφραστικού εγχειρήματος. Ας πάρουμε, όμως, τα πράγματα από την αρχή.

Ο σχεδιασμός του τεύχους θα ήταν απλά κυριολεκτικά αδύνατος, δίχως τις πρόθυμες και εμπειριστατωμένες συμβουλές δύο ερευνητριών των σπουδών φύλου: της Άντζελας Δημητρακάκη και της Ειρήνης Αβραμοπούλου. Τις ευχαριστούμε ιδιαιτέρως για αυτό. Όπως ομολογήσαμε ήδη, καμία και κανείς εκ των μελών της Συντακτικής Επιτροπής δεν έχει παρόμοια ειδίκευση. Επομένως, η ειδημοσύνη της Άντζελας και της Ειρήνης ήταν κάτι παραπάνω από απαραίτητη για την κατάρτιση της τελικής λίστας των άρθρων που φιλοξενούνται στο ανά χείρας τεύχος. Η συμβολή τους αλλά και η άμεση ανταπόκρισή τους σε κάθε μας ερώτημα, ήταν παραπάνω από πολύτιμη για την ολοκλήρωση του μεταφραστικού εγχειρήματος. Η όποια επίτευξη πληρότητας οφείλεται αποκλειστικά σε εκείνες, ενώ οι αδυναμίες και οι παραλείψεις βαραίνουν αποκλειστικά εμάς.

Προϋπόθεση για τη μετάφραση και δημοσίευση των άρθρων που επιλέχθηκαν ήταν η εξασφάλιση πνευματικών δικαιωμάτων – η δωρεάν παραχώρηση των οποίων δεν ήταν, σε καμία περίπτωση, αυτονόητη, δεδομένου του ολοένα και μεγαλύτερου ελέγχου (αλλά και της αυξανόμενης εμπορευματοποίησης) των δημοσιευμένων ερευνητικών εργασιών από τους εκδοτικούς φορείς. Στην κατεύθυνση αυτή, εξαιρετικά σημαντική ήταν η προθυμία και η συνδρομή των συγγραφέων των άρθρων, μελών των συντακτικών επιτροπών περιοδικών, εκδοτικών σειρών και οίκων που είτε μας έδωσαν ελεύθερη πρόσβαση στη μετάφραση και δημοσίευση των κειμένων τους είτε συνέδραμαν ώστε τα μεταφραστικά δικαιώματα να μας παραχωρηθούν δωρεάν. Θερμές ευχαριστίες χρωστάμε, λοιπόν, στους/στις: Michelle Barrett, Suzanne Bergeron, Ashley Bohrer, Silvia Federici, Susan Ferguson, Elena Gapova, Martha Gimenez, Peter Hallward, Frigga Haug, Puri Jyoti, David McNally, Peter Osborne, Jiřina Šmejkalová και Παναγιώτη Σωτήρη. Ευχαριστούμε, επίσης, τις εξής εκδόσεις, περιοδικά και φορείς: Éditions Syllepse, Guilford Publications Inc., *Historical Materialism*, *Historical Materialism* Book Series at Brill, *Journal of International Women's Studies*, *Radical Philosophy*, *Rethinking Marxism*, Rosa-Luxemburg-Stiftung, University of Minnesota Press, Verso Books, Women's Studies International Forum-Elsevier.

Η υλοποίηση του ανά χείρας τεύχους θα ήταν απολύτως ανέφικτη δίχως όλες εκείνες και όλους εκείνους που μοιράστηκαν μαζί μας τούτο το μεταφραστικό εγχείρημα και δεσμευτήκαν σε αυτό με ανιδιοτέλεια, προθυμία και έντονο αίσθημα συναδελφικής αλληλεγγύης. Είναι εκείνοι και εκείνες που ανέλαβαν να μεταφράσουν τα δεκαπέντε κείμενα με συνέπεια, κόπο και υπευθυνότητα. Μόνο ευγνώμονες μπορεί να είμαστε, επομένως, στην Ηρώ Ακριβού, τη Ζωή Αμοιρίδου, την Αγγελική Κήτα, τη Μαρινίκη Κολιάρη, την Ειρήνη Κοτσώνα, την Ιωάννα Κουρού, τη Χαρούλα Μούτσιου, τη Γιόρια Παναγοπούλου, τη Στέλλα Συνεγιάννη, τον Σωτήρη Σκανδάλη, τη Χαρά Τσαντίλη, τον Μάνο Τσιχλή, τη Φλουρή Φαραντάκη και τον Θάνο Χρυσανθόπουλο. Όλα τα κείμενα υποβλήθηκαν σε εκτενείς μεταφραστικές και γλωσσικές επιμέλειες, τις οποίες ανέλαβαν τα μέλη της συντακτικής επιτροπής με την πολύτιμη συμβολή της Δάφνης Ανδρουλάκη, του Αθανάσιου Μαρβάκη, της Χριστίνας Νομικού, της Γιόριας Παναγοπούλου, του Κώστα Στεργιόπουλου και του Αργύρη Φασούλα, τις οποίες και τους οποίους θα πρέπει να ευχαριστήσουμε ιδιαίτερα. Θερμές ευχαριστίες, επίσης, χρωστάμε στον Αριστείδη Μπαλτά για τις ιδιαίτερα χρήσιμες μεταφραστικές του παρατηρήσεις στο απαιτητικό κείμενο της Srinak. Τα μέλη της συντακτικής επιτροπής, ως επιμελητές και επιμελήτριες αυτού του τεύχους, φέρουμε την κύρια και αποκλειστική ευθύνη για κάθε λάθος ή μεταφραστική αστοχία που ο αναγνώστης και η αναγνώστρια μπορεί να συναντήσει στα κείμενα.

Τέλος, οφείλουμε να προχωρήσουμε σε δύο διευκρινίσεις, οι οποίες θα βοηθήσουν την ανάγνωση του τεύχους και την κατανόηση ορισμένων επιλογών. Πρώτον, τα δεκαπέντε κείμενα που επιλέχθηκαν προς μετάφραση δημοσιεύθηκαν πρωτογενώς σε περιοδικά και τόμους, καθένα εκ των οποίων τηρεί το δικό του σύστημα βιβλιογραφικών αναφορών και υποσημειώσεων. Αυτό σημαίνει ότι οι συγγραφείς των άρθρων συνέθεσαν το κείμενό τους, υιοθετώντας το οικείο σύστημα φορμαλισμών. Για λόγους αποφυγής αλλοίωσης και παρέμβασης στον τρόπο παράθεσης των υποσημειώσεων και των βιβλιογραφικών αναφορών σε σχέση με το κύριο κείμενο, και άρα τις ίδιες τις επιλογές των συγγραφέων, αποφασίσαμε να διατηρήσουμε σε κάθε άρθρο το σύστημα παραπομπών ως είχε στο πρωτότυπο κείμενο, αντί να ακολουθήσουμε εκείνο που τηρεί η ΚΡΙΣΗ. Δεύτερον, η μετάφραση δεκαπέντε κειμένων από διαφορετικούς μεταφραστές και διαφορετικές μεταφράστριες οδήγησε μοιραία σε έναν «πλουραλισμό» διαφορετικών γραφών αλλά και στη συνύπαρξη υποκειμενικών ερμηνευτικών αποδόσεων εννοιών και όρων. Σε ορισμένες περιπτώσεις, εργαστήκαμε προς την κατεύθυνση επίτευξης μιας ομοιομορφίας και συνέπειας μεταξύ των κειμένων, ιδιαίτερα όσον αφορά σε καθιερωμένους όρους. Στις περισσότερες περιπτώσεις όμως, σεβαστήκαμε τις αποδόσεις που επέλεξε η κάθε μεταφράστρια και ο κάθε μεταφραστής με βάση την έρευνά τους· διατηρήσαμε, δηλαδή, τις δικές τους ερμηνευτικές σκοπιές στη μετάφραση.

Η Συντακτική Επιτροπή της Κρίσης

Βιβλιογραφία

- Atkinson T. G. 2014. «The Descent from Radical Feminism to Postmodernism», <https://www.bu.edu/wgs/files/2013/10/Atkinson-The-Descent-from-Radical-Feminism-to-Postmodernism.pdf> (ανακτήθηκε 2/4/2022).
- Beechey V. 1979. «Για την Πατριαρχία», http://www.gender.panteion.gr/gr/didaktiko_pdf/Beechey_Feminism_Marxism.pdf (ανακτήθηκε 2/2/2022).
- Beauvoir de S. 1949. *Le deuxième sexe, t. 1: Les faits et les mythes*, Paris: Gallimard.
- Cooper B. 2016. «Intersectionality», στο Lisa Disch & Mary Hawkesworth (επιμ.), *The Oxford Handbook of Feminist Theory*, Oxford University Press: 385–406.
- Crenshaw K. 1989. Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics, *The University of Chicago Legal Forum* 140: 139–167.
- Crenshaw K. 1991. Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color, *Stanford Law Review* 43 (6): 1241–99.
- Delphy C. 1970. Ο Κύριος Εχθρός, μτφρ/επιμ. Εργαστήριο Σπουδών Φύλου και Ισότητας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, http://www.gender.panteion.gr/gr/didaktiko_pdf/Hartmann_Feminism_Marxism.pdf (ανακτήθηκε 2/2/2022).
- Delphy C. 2018. Ένας Υλιστικός Φεμινισμός είναι Εφικτός, μτφρ. Μ. Κυπαρίση & Γ. Καψόπουλος, Αθήνα: Τοποβόρος.
- Ένγκελς Φ. 1997. *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Gimenez M. E. 2000. What's material about materialist feminist? A Marxist Feminist critique, *Radical Philosophy* 101 (Μάιος/Ιούνιος): 18–28.
- Harris C. 1995. Socialist societies and the emancipation of women: The case of cuba, *Socialism and Democracy* 9 (1): 91–113.
- Hartmann H. I. 1979. «Ο άτυχος γάμος του φεμινισμού με τον μαρξισμό. Προς μια πιο προοδευτική ένωση», μτφρ/επιμ. Εργαστήριο Σπουδών Φύλου και Ισότητας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, http://www.gender.panteion.gr/gr/didaktiko_pdf/Hartmann_Feminism_Marxism.pdf (ανακτήθηκε 2/2/2022).
- Λένιν Β.Ι. 2008. *Τι να Κάνουμε*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Mamonova T. 1994. «Introduction: The Feminist Movement in the Soviet Union», στο T. Mamonova (επιμ.), *Women and Russia: Feminist Writings from the Soviet Union*, Oxford: Basil Blackwell: xiii–xxiii.
- Σκαλούμπακα Χ. 2010. Μαρξιστικό μέτωπο στις φεμινιστικές και νεοφεμινιστικές αντιλήψεις, *ΚΟΜΕΠ* 5: 179–204.

SUZANNE BERGERON & JYOTI PURI

Η σεξουαλικότητα μεταξύ κράτους και τάξης: μια εισαγωγή*

Μετάφραση: Αγγελική Κήτα

Περίληψη

Τούτο το συμπόσιο συνενώνει την κοινή δέσμευση της αντι-αιτιοκρατικής μαρξιστικής και queer θεωρίας με στόχο να διερευνηθούν οι αμοιβαίως συγκροτούμενες και απροσδιόριστες σχέσεις μεταξύ τάξης, σεξουαλικότητας και διακυβέρνησης. Οι συμμετέχοντες/ουσες δίνουν έμφαση στην επιτακτική ανάγκη θεωρητικού στοχασμού πάνω στον λόγο περί οικονομίας, κράτους, χρηματοοικονομικών, ψυχολογίας και φροντίδας, καθώς και στα σχέδια εθνικής ανάπτυξης και νεοφιλελεύθερης/μετα-νεοφιλελεύθερης διακυβέρνησης. Οι συζητήσεις περιλαμβάνουν μια queer ανάγνωση του πώς η οικονομία λειτουργεί ως ο άλλος της ερωτικής σχέσης στο πλαίσιο των εθνικών λογαριασμών εισοδήματος· την προβληματοποίηση της εξιδανικευμένης ετεροκανονικής οικογένειας στο πλαίσιο του σχηματισμού του Ινδικού μεταποικιοκρατικού κράτους· τη θεμελιωμένη στην ετεροκανονιστικότητα ιδεολογία ανάπτυξης στο σύγχρονο Εκουαδόρ· τον αναδύομενο νεοφιλελευθερισμό θεραπείας ζευγαριών στις Η.Π.Α· και τη διάρθρωση της τάξης, της φυλής, του φύλου και της σεξουαλικότητας που χαρακτηρίζει την ένταξη των μεταναστών/τριών εργαζομένων φροντίδας στην παγκόσμια σκηνή. Αναδεικνύοντας τόσο τις ιδεολογικές συγκλίσεις όσο και αποκλίσεις καπιταλισμού και σεξουαλικότητας, τα άρθρα του συμποσίου διευρύνουν το τοπίο της κριτικής ανάλυσης και ρήξης.

Η τρέχουσα ενασχόληση με τη σεξουαλικότητα στο/και με το (έθνος) κράτος απαιτεί περισσότερη δουλειά, αν θέλουμε να συσχετίσουμε τη βιβλιογραφία που αφορά στην κανονικοποίηση, την επιθυμία και τη σεξουαλικότητα με ζητήματα τάξης, εργασίας και εκμετάλλευσης, τα οποία προέρχονται από τη μαρξιστική γραμματεία. Η σημαντική αμφισβήτηση, εκ μέρους του μαρξισμού, της υπόθεσης ότι οι οικονομίες και τα άτομα είναι υποκείμενα που παράγονται με φυσικό τρόπο, ιδιαίτερα όπως αυτή η αμφισβήτηση αρθρώνεται στο πλαίσιο του αντι-αιτιοκρατικού μαρξισμού με τον οποίο και ταυτίζεται το συγκεκριμένο περιοδικό, έχει μεγάλη αντήχηση στο πρόγραμμα της αποφυσικοποίησης των σεξουαλικών ταυτοτήτων, το οποίο αποτελεί κεντρική ιδέα στην queer θεωρία. Σε πολλές μαρξικές αναλύσεις, όμως, ορισμένες ιδέες περί οικογένειας και σεξουαλικών διευθετήσεων παραμένουν αμετακίνητες στη θέση τους, αντί να θεωρούνται συν-συγκροτούμενες με την οικονομική σφαίρα. Εξακολουθεί να είναι δύσκολο να φανταστούμε τις σεξουαλικές σχέσεις ως μέρος των οικονομικών σχέσεων και όχι ως προϋπάρχουσες αυτών (ή καθορισμένες από αυτές). Ομοίως, πολλές queer θεωρητικές αναλύσεις, αν και

---

* Το άρθρο των Bergeron και Puri με πρωτότυπο τίτλο «Sexuality between State and Class: An Introduction» δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 2012 στο *Rethinking Marxism* 24 (4), σσ. 491–498. Copyright © Suzanne Bergeron, Jyoti Puri, *Rethinking Marxism* (ΣτΜ).

αποφυσικοποιούν με αποτελεσματικό τρόπο τις έμφυλες διευθετήσεις και τις ταυτότητες, αναπαράγουν την ιδέα ότι η οικονομία υπάρχει ως μια προορισμένη, υλική πραγματικότητα «έξω» από τη σεξουαλικότητα. Τέλος, σε πολλές συζητήσεις τόσο μαρξικών όσο και queer θεωρητικών παραδόσεων, όπως σημειώνει η Geeta Patel στη συμβολή της σε αυτό το συμπόσιο, υπάρχει μια τάση να θεωρείται το έθνος ως δεδομένο, ως «ήδη παρόν για να αξιοποιηθεί ως αναλυτική έννοια», παρά ως κάτι παραγόμενο συλλογιστικά και υλικά.

Υπογραμμίζοντας τις απροσδιόριστες και αμοιβαία συγκροτητικές πολιτικές της τάξης, της σεξουαλικότητας, του εθνικισμού, της φυλής και του κοινωνικού φύλου, το εναλλακτικό μονοπάτι που ακολουθήθηκε σε αυτό το συμπόσιο οδηγεί σε ένα διευρυμένο τοπίο θέσεων ανάλυσης και ρήξης. Οι μαρξικές ενασχολήσεις με τη σεξουαλικότητα γίνονται κατανοητές κυρίως όταν περιστρέφονται γύρω από ερωτήματα σχετικά με τη σεξεργασία, την κοινωνική αναπαραγωγή μέσα στην οικογένεια, την εμπορευματοποίηση του σεξ και την εκμετάλλευση. Ενώ τούτα τα σημεία εστίασης υπήρξαν ανεκτίμητης σημασίας, η συνύφανση του μαρξισμού και της σεξουαλικότητας αναδεικνύει την ανάγκη για ένα πιο εκτεταμένο αναλυτικό πλαίσιο. Η επιθυμία διαμεσολαβεί πρακτικές, πολιτικές και λόγους περί τάξης, κράτους και πολιτικής οικονομίας με τρόπους οι οποίοι απαιτούν να δοθεί προσοχή στην περιπλοκότητα της αλληλεπίδρασής τους. Υπ' αυτή την έννοια, ζητήματα αναπαραγωγικής εργασίας και σεξεργασίας, μεταξύ άλλων, δεν εξαντλούνται αλλά, αντίθετα, αποτελούν μέρος του ευρύτερου πεδίου θεωρητικού στοχασμού πάνω στο σημείο διεπαφής μεταξύ σεξουαλικότητας, τάξης και εξουσίας. Πιο αναλυτικά, σε αυτό το συμπόσιο, συναντάμε την Geeta Patel να προβληματίζει τη μετα-αποικιοκρατική, ινδική, κρατική κινητοποίηση της ετεροκανονικής οικογένειας ως μιας μονάδας αποταμίευσης και κατανάλωσης, η οποία διασφαλίζει όχι μόνο τα σύγχρονα προγράμματα χρηματοδότησης αλλά το ίδιο το κράτος. Ο Colin Danby και η Drucilla Barker επιστούν την προσοχή στο πώς η ετεροκανονιστική ουσιοποίηση της φροντίδας στον τομέα των οικονομικών συμβάλλει στη δυαδικότητα αγοράς/νοικοκυριού και οικονομικού/μη οικονομικού, η οποία ευνοεί και φυσικοποιεί τον καπιταλισμό σε βάρος άλλων διαδικασιών όσον αφορά στις μορφές οικονομικής διακυβέρνησης. Ο Sam Binkley και η Amy Lind προτείνουν έναν τρόπο για να δούμε πώς η σεξουαλική κανονικοποίηση απαντάται τόσο σε νεοφιλελεύθερα όσο και σε μετα-νεοφιλελεύθερα εγχειρήματα αντίστοιχα. Όλα τα άρθρα, συνολικά, ανοίγουν έναν νέο δρόμο προς την κατανόηση των διασυνδέσεων καθώς και της ευθραυστότητας της τάξης και της σεξουαλικότητας.

Όταν αμφισβητούνται οι δυαδικότητες της σεξουαλικότητας και της οικονομίας σε αυτές τις εξερενήσεις των μορφών διακυβέρνησης, το πεδίο της queer θεωρίας διευρύνεται και αυτό. Η σεξουαλικότητα μπορεί να επιτρέπει την παραγωγή και την κανονικοποίηση των υποκειμενικότητων, αλλά παράλληλα διαπερνάει τους θεσμούς, τις ιδεολογίες και τις δομές. Ωστόσο, η γραμματεία έχει επικεντρωθεί, ως επί το πλείστον, στην αποκάλυψη των λειτουργιών της διακυβέρνησης και των επιπτώσεων της στις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές πτυχές της υποκειμενικότητας, παραμελώντας, κατ' αυτό τον τρόπο, αυτό που η Eve K. Sedgwick επεσήμανε από νωρίς, δηλαδή ότι η σεξουαλικότητα κυριαρχεί τόσο στο επίπεδο της δομής όσο και σε αυτό του υποκειμένου. Καταδεικνύοντας τη σημασία των προσεγγίσεων που εξετάζουν κριτικά τη διαμόρφωση του υποκειμένου, το άρθρο του Sam Binkley στο συμπόσιο αυτό τονίζει τους τρόπους με τους οποίους ο γάμος και οι ερωτικές σχέσεις γίνονται τόποι για τις μεταβαλλόμενες μορφές διακυβέρνησης,

ενώ παράλληλα η Drucila Barker διερευνά στο άρθρο της τις πιθανότητες ανατροπής των κυρίαρχων αφηγήσεων περί εργασίας φροντίδας από υποκείμενα, τα οποία βρίσκονται εκτός των συμβατικών σχηματισμών της ετεροκανονιστικότητας. Συγχρόνως, η Geeta Patel και η Amy Lind καταδεικνύουν την επιτακτική ανάγκη να στοχαστούμε θεωρητικά τη σεξουαλικότητα σε σχέση με τις δομές του κράτους, των χρηματοοικονομικών και των σχεδίων εθνικής ανάπτυξης, καθώς και με τις συζητήσεις περί αυτών. Πουθενά αλλού δεν γίνεται πιο εμφανής η ανάγκη διαλεύκανσης των ετεροκανονιστικών θεμελίων του τί συγκροτεί τα πεδία της οικονομίας, της κοινωνικότητας και της ιεραρχίας των εθνών, όσο στη συμβολή του Colin Danby. Κάθε άρθρο κινείται εύκολα και αποτελεσματικά μεταξύ αυτών των επιπέδων ανάλυσης, αναδεικνύοντας τις δυναμικές πολυπλοκότητες των θεσμικών σχηματισμών και της διαμόρφωσης των υποκειμένων.

Στις πέντε συμβολές, η διευθέτηση των ερωτικών σχέσεων, οι μορφές της οικογένειας και το νοικοκυριό αποτελούν τους κόμβους μέσα από τους οποίους εξετάζονται οι τρόποι διάρθρωσης της έννοιας της σεξουαλικότητας. Η προκείμενη ότι η σεξουαλικότητα μπορεί να οριστεί με επιδεξιότητα ή ακόμη και με ασάφεια – όπως μας υπενθυμίζει ο Foucault – είναι από μόνη της ένα συλλογιστικό αποτέλεσμα. Ακριβώς επειδή δεν υπάρχει προσυλλογιστικός ή μη-πλαισιακός ορισμός της σεξουαλικότητας, τα άρθρα αυτά προσφέρουν μια ματιά στο μεταβαλλόμενο καλειδοσκόπιο αυτού που καθιερώνεται ως σεξουαλικότητα και, μερικές φορές, ως ετεροκανονιστικότητα. Ενώ οι αρθρογράφοι Sam Binkley και Amy Lind εφιστούν την προσοχή στη σημασία της ετεροκανονιστικότητας στη διαμόρφωση των ιδεωδών των ερωτικών σχέσεων και της οικογένειας, σημειώνουν, παράλληλα, ότι η ετεροκανονιστικότητα μπορεί να μην διαταράσσεται ακόμη και στην περίπτωση της συμπερίληψης των μη-ετερόφυλων δεσμών. Ωστόσο, η Geeta Patel εύστοχα μάς προειδοποιεί για τη σύγχυση των κριτικών σεξουαλικότητας με την ετεροκανονιστικότητα, συζητώντας θεωρητικά στην ανάλυσή της τις εξιδανικεύσεις του ετεροκανονικού. Με άλλα λόγια, η ετεροκανονιστικότητα έχει συνδεθεί με μια συγκεκριμένη πορεία, την κανονικοποίηση των παραδοχών σχετικά με το βιολογικό φύλο, το κοινωνικό φύλο και την ετεροφυλοφιλία. Τα άρθρα, και ειδικότερα η συμβολή της Geeta Patel, δείχνουν ότι, παρόλο που το εν λόγω πρότυπο μπορεί να παραμένει ανθεκτικό ποικιλοτρόπως, δεν αποτελεί τον μόνο δρόμο για τη ρύθμιση της σεξουαλικότητας ή του κοινωνικού φύλου. Αντίθετα, οι κριτικές της σεξουαλικότητας και της εξουσίας χρειάζεται να εννοιολογούνται πλαισιακά και κατά περίπτωση. Αυτές οι κριτικές της σεξουαλικότητας και της εξουσίας πρέπει επίσης να είναι ικανές να διατηρούν τη σημασία της φυλής παράλληλα με το βιολογικό φύλο, το κοινωνικό φύλο και την ετεροφυλοφιλία, όπως υπαγορεύεται από την ανάλυση του Colin Danby για την ετεροκανονιστική και τη φυλετική ταξινόμηση των εθνών σε έθνη ανεύθυνα και με υπερπληθυσμό, καθώς και από το κατηγορητήριο της Drucilla Barker ενάντια στις ακαδημαϊκές επενδύσεις στον τομέα της εργασίας φροντίδας, οι οποίες αναπαράγουν ιεραρχίες και αποκλεισμούς φυλής, τάξης και ετεροκανονιστικότητας.

Το ζήτημα που εξετάζεται στο συμπόσιο, το πώς δηλαδή η διακυβέρνηση λειτουργεί ακανόνιστα και σε πολλαπλούς τόπους, παράλληλα διευρύνει με γόνιμο τρόπο το φάσμα των σημείων επαφής στη συνύφανση του μαρξισμού και της σεξουαλικότητας, καθώς και τις ευκαιρίες για αναθεώρηση και θεμελίωση εναλλακτικών στο πλαίσιο αυτής. Το πιο ενδιαφέρον, ίσως, σημείο που προκύπτει από τη συλλογή των άρθρων είναι η ανάγκη

να κατανοήσουμε θεωρητικά το κράτος ως έναν περίπλοκο κόμβο διακυβέρνησης, ενώ ταυτόχρονα να πάμε πέρα από αυτό. Εάν η Amy Lind διερευνά κατά έναν τρόπο χρήσιμο τις κρατικές, εθνικές και νομικά θεμελιωμένες αμφισβητήσεις στα καθεστώτα που προσδιορίζονται ως μετα-νεοφιλελεύθερα, τότε η Geeta Patel εστιάζει την προσοχή της στη διασύνδεση μεταξύ του κράτους, των χρηματοοικονομικών και των διαφημιστικών πινακίδων ως τόπων διακυβέρνησης. Με τη σειρά του ο Sam Binkley, σκιαγραφεί με πειστικό τρόπο ένα μεταβαλλόμενο τόξο εξουσίας, από το πρώιμο κράτος πρόνοιας στην οικογενειακή θεραπεία μέχρι τις προσταγές αυτοδιακυβέρνησης, στη διαμόρφωση των ερωτικών σχέσεων και του συντροφικού δεσμού. Τα άρθρα του Collin Danby και της Drucilla Barker υπογραμμίζουν τον τρόπο με τον οποίο τα οικονομικά, η ανθρωπολογία και οι γυναικείες σπουδές μετατρέπονται, επίσης, σε κόμβους επιστημονικών πειθαρχιών, οι οποίοι διαμορφώνουν όχι μόνο επιστημολογίες αλλά και τα ίδια τα υποκείμενα, τα έθνη και την πολιτική που είναι τα αποτελέσματά τους.

Η εξέταση των αλληλοεπικαλύψεων της σεξουαλικότητας και της διακυβέρνησης ενθαρρύνει επιπλέον τον κριτικό αναστοχασμό πάνω στις πολλαπλές λογικές και τις τροχιές της εξουσίας. Τα δοκίμια περιλαμβάνουν διερευνήσεις της διακυβέρνησης, όπως η τελευταία αναπτύσσεται μέσω των πολιτικών λογικών εθνικής προόδου (Patel και Lind), μέσω των πεδίων διεθνικής διακυβέρνησης που γεννούν ιεραρχίες πληθυσμών και εθνών (Danby, Barker), μέσω της συμβουλευτικής ως τρόπου ανακατασκευής των ερωτικών σχέσεων και της υποκειμενικότητας μέσα από τη φροντίδα του εαυτού (Binkley), και τέλος, και στα πέντε άρθρα, μέσω των αναπαραστάσεων ως τρόπων σπουδής της επιθυμίας. Οι συμβολές προσφέρουν επίσης μια υπόρρητη κριτική στις τελεολογίες της διακυβέρνησης. Εκεί όπου η φουκωική γραμματεία έχει ενίοτε καθιερώσει μια σταθερή και αιτιοκρατική εξέλιξη από τις δικαστικές μορφές στη βιοεξουσία και κατόπιν στις νεοφιλελεύθερες τροπικότητες, οι παρούσες συμβολές αναδεικνύουν μια πιο περίπλοκη εικόνα. Η αιτιοκρατία, η οποία αποδίδεται στη διακυβέρνηση των υποκειμένων, αμφισβητείται, για παράδειγμα, από την εξαιρετικά πλούσια περιγραφή του Sam Binkley για τα άνισα και συγκρουσιακά στοιχεία στην τροχιά της διακυβέρνησης των υποκειμένων, στο πλαίσιο της συμβουλευτικής των ζευγαριών. Παράλληλα, αμφισβητείται και από την ανάλυση της Amy Lind σχετικά με τις εντάσεις και τις αμφισβητήσεις γύρω από την ανάπτυξη και τη διακυβέρνηση των σεξουαλικότητων στο πλαίσιο των ταξικών μετασχηματισμών στο μετα-νεοφιλελεύθερο Εκουαδόρ. Όπως το άρθρο της Lind, έτσι και οι συμβολές του Colin Danby, της Geeta Patel και της Drucilla Barker παρέχουν θεωρήσεις των σεξουαλικότητων, οι οποίες συνεργούν, αλλά πάντα κατά αντιφατικό τρόπο, με τα σχέδια οικονομικής ανάπτυξης στον παγκόσμιο Νότο.

Στο σημαντικό άρθρο του σχετικά με την ανάγκη να στοχαστούμε εκ νέου τη σεξουαλικότητα και τη διακυβέρνηση στα αναπτυξιακά προγράμματα, με τίτλο «Postwar Norm», ο Colin Danby (2012) προτείνει μια καινοτόμα θεώρηση του ετεροκανόνα, ο οποίος επενεργεί στη διαμόρφωση του εθνικού εισοδήματος και των πληθυσμιακών στατιστικών στα χρόνια μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Ανιχνεύοντας τον ρόλο που διαδραματίζουν οι παραδοχές περί σεξουαλικότητας στη δόμηση των εντάσεων γύρω από τις αντιθέσεις μεταξύ παραγωγής πραγμάτων/παραγωγής ανθρώπων, επισημαίνει τον πολιτικό και αμφισβητούμενο χαρακτήρα αυτών των φαινομενικά φυσικών και προφανών στατιστικών αναπαραστάσεων.

Από την πλευρά της εξίσωσης που αφορά στην «παραγωγή πραγμάτων», ο Danby εξετάζει πώς η έννοια του νοικοκυριού ως σφαίρας της ετεροφυλοφιλικής αγάπης λειτουργεί ως το δυαδικό έτερο του εμπορίου. Αυτή η αναλυτική πορεία τού επιτρέπει να αναμετρηθεί όχι μόνο με την έμφυλη, ετεροκανονιστική συμπληρωματικότητα, η οποία διαποτίζει τις (περιορισμένες) οπτικές των οικονομολόγων για το νοικοκυριό/οικογένεια καθ' εαυτό, αλλά και με τη νεωτερική υπεροψία ότι η κοινωνία χαρακτηρίζεται από δύο συμπληρωματικές και διακριτές σφαίρες, μία που παρακινείται από υπολογιστικό ορθολογισμό και μία άλλη που παρακινείται από αγάπη. Επιπλέον, η ενδελεχής ανασκόπησή του για τις επίμαχες συζητήσεις σχετικά με την εφαρμοσιμότητα λογαριασμών εθνικού εισοδήματος σε πλαίσια αναπτυσσόμενων οικονομιών, υπογραμμίζει την τεράστια προσπάθεια που καταβάλλεται για την προετοιμασία, την αναπαράσταση και την αναπροσαρμογή αυτού του δυαδικού μοντέλου οικονομίας/νοικοκυριού, παραγωγικού/αναπαραγωγικού, οικονομικού/μη-οικονομικού, και ορθολογισμού/αγάπης, ώστε να διασφαλιστεί η φαινομενική του φυσικότητα στους λογαριασμούς εθνικού εισοδήματος. Το παραπάνω καθιστά σαφείς τις στρεβλώσεις, οι οποίες είναι απαραίτητες προκειμένου να διατηρηθεί το συναισθηματικό φαντασιακό ότι το νοικοκυριό αποτελεί έναν τόπο φροντίδας και σχέσεων και ότι η οικονομία, εν αντιθέσει, είναι ένας τόπος αμιγούς ανταγωνισμού που στερείται οποιασδήποτε κοινωνικότητας. Αυτή η περιγραφή της κατασκευασμένης και ενδεχομενικής αναπαράστασης του νοικοκυριού και της οικονομίας στους λογαριασμούς εθνικού εισοδήματος διαταράσσει κατά πολύ τον μεταπολεμικό κανόνα.

Στη συνέχεια, ο Danby στρέφεται στην πλευρά των πραγμάτων που αφορά στη δημιουργία ανθρώπων: συγκεκριμένα, στις ετεροκανονιστικές αναπαραστάσεις που διέπουν τη δημογραφία. Οι πληθυσμιακές στατιστικές λαμβάνουν ως βασική μονάδα καταμέτρησης το νοικοκυριό και όχι το άτομο· και ενώ οι δημογράφοι αναγνωρίζουν μια πληθώρα διευθετήσεων, εντούτοις συγχωνεύουν τις έννοιες νοικοκυριό/οικογένεια/ετεροφυλοφιλική γονιμότητα στους καθιερωμένους ορισμούς τους. Για παράδειγμα, όπως επισημαίνει ο Danby, η βιβλιογραφία για τη δημογραφία δεν πραγματεύεται το ζήτημα της ανατροφής παιδιών εκτός ετεροφυλοφιλικού δεσμού. Στο σημείο αυτό, αναγνωρίζουμε τον ισχυρό αντίκτυπο της συμβολής της Drucilla Barker σε αυτό το συμπόσιο, όσον αφορά στην ετεροκανονιστική ουσιοποίηση της φροντίδας στο πεδίο των οικονομικών. Όπως η Barker, έτσι και ο Danby, στρέφει την προσοχή μας στους συγκροτητικούς αποκλεισμούς των «queer πλασμάτων», όπως είναι τα δια-μεταναστευτικά νοικοκυριά, η συμβίωση μεταξύ ομοφύλων και οι ευρύτερες κοινοτικές δομές που παρέχουν φροντίδα. Ο Danby δίνει, ωστόσο, έμφαση στους τρόπους με τους οποίους οι εν λόγω συγκροτητικοί αποκλεισμοί συμμετέχουν σε αθροίσματα κυβερνητικότητας στη διεθνή ανάπτυξη. Παρουσιάζει με επιδέξιο τρόπο το πώς η κατάτμηση του κόσμου, από τους δημογράφους, σε εθνικές πληθυσμιακές μονάδες συμβάλλει σε ένα μοντέλο επιτήρησης, το οποίο ταιριάζει σε μια αναδυόμενη μεταπολεμική ρητορική περί ανεύθυνων, σπάταλων νοικοκυριών και πληθυσμιακού ελέγχου.

Αναφερόμενη σε ένα τέτοιο αναδυόμενο μετα-αποικιοκρατικό πλαίσιο στο άρθρο της «Advertisements, Proprietary Heterosexuality, and Hundis: Postcolonial Finance, Nation-State Formations, and the New Idealized Family», η Geeta Patel (2012) προσφέρει μια καινοτόμα ανάγνωση του έθνους-κράτους, των χρηματοοικονομικών και των

εξιδανικευμένων οικογενειών. Εστιάζοντας την προσοχή της στις διαφημιστικές πινακίδες και τις διαφημίσεις των περιοδικών από τη δεκαετία του 1950 έως τη δεκαετία του 1970, εποχή υψηλής ανάπτυξης στην Ινδία, θέτει καίρια ερωτήματα σχετικά με τους τρόπους με τους οποίους ο δεσμός κράτους-επιχειρήσεων συνετέλεσε στη δημιουργία του κράτους ως υποσχετικής του μέλλοντος του έθνους, ειδικά μέσα από τις αναπαραστάσεις της εξιδανικευμένης οικογένειας. Χαρακτηρίζοντας την οικογένεια αυτή ως ετεροκανονική, η Patel εξετάζει εις βάθος το πώς οι διαφημίσεις παρήγαγαν το περίγραμμα αυτής της μορφής οικογένειας, όχι μόνο ως της επιθυμητής μονάδας για το μέλλον του έθνους, αλλά και ως του κινητήριου μοχλού του μέσω της αποταμίευσης και της εξοικονόμησης χρημάτων. Κατά την ανάγνωσή της, η σχέση επιχειρήσεων-κράτους, ενώ γεννάει σταδιακά αυτή την εξιδανικευμένη οικογένεια, καθιστά παράλληλα το κράτος και την επίσημη οικονομία έναν τόπο εμπιστοσύνης που στέκει έναντι άλλων πιθανών τρόπων χρηματοδότησης και εμπιστοσύνης, όπως είναι η συγγένεια. Προκειμένου να θέσει υπό αμφισβήτηση τις αμοιβαίες συγκροτήσεις και εξιδανικεύσεις του κράτους και της οικογένειας, οι οποίες διαμεσολαβούνται από την αγορά, η Patel στρέφεται με τρόπο πρωτότυπο σε ό,τι σηματοδοτεί τα περιθώρια της αγοράς ή τα όρια της επίσημης οικονομίας, δηλαδή το *hundi*. Χρησιμοποιώντας κυριολεκτικά και μεταφορικά το *hundi* ως γραμμάτιο, το οποίο συναλλάσσεται μέσω ανεπίσημων σχέσεων και μιας οικονομίας της εμπιστοσύνης, η Patel ξεδιαλύνει τις αλληλοεπικαλύψεις μεταξύ εμπιστοσύνης, οικογένειας και οικονομίας, μέσω των οποίων το εθνικό κράτος διασφαλίζει τη νομιμότητά του και ένα μακρύ μέλλον.

Εκείνο που είναι το πιο γόνιμο στοιχείο στα άρθρα της Patel, είναι ότι, χρησιμοποιώντας αλληγορικά το *hundi*, το οποίο συνήθως θεωρείται ως ένα «εναλλακτικό» ή «γηγενές» σύστημα ανταλλαγής και χρηματοδότησης, παρέχει μια ανάλυση των συζεύξεων μεταξύ του εθνικού κράτους, της ανάπτυξης, της οικογένειας και της οικονομίας, χωρίς να πραγματοποιεί ούτε το κράτος ούτε την οικονομία. Τα επιχειρήματά της όχι μόνο εναντιώνονται στις δυϊκότητες του κράτους και της οικονομίας, των οικονομικών και του πολιτισμού, ή του (ανεπίσημου) παζαριού και της (επίσημης) αγοράς, αλλά επισημαίνουν με οξυδέρκεια τις δικές τους αλληλοεπικαλύψεις. Εξίσου συναρπαστική στην ανάλυσή της είναι η προβληματοποίηση της εξιδανικευμένης ετεροκανονικής οικογένειας. Η Patel, διατηρώντας συνειδητά απόσταση από τις έννοιες του ετεροκανονιστικού, προσφέρει στους/ις αναγνώστες/τριες έναν εκλεπτυσμένο τρόπο κατανόησης των ιδιαιτεροτήτων της ορθότητας, της ευυποληψίας και της πυρηνικότητας, οι οποίες διαμορφώνουν το περίγραμμα της ετεροφυλοφιλικής οικογένειας μέσω των διαφημίσεων. Αυτό που μαθαίνουμε από την ανάλυσή της, είναι την ανάγκη να εστιάσουμε σε εκείνες τις στιγμές στην ιστορία, κατά τις οποίες τα μετα-αποικιακά κράτη αρχίζουν να αποκτούν υπόσταση μέσα από τις κουλτούρες της οικονομίας, την ορθότητα της ετεροφυλοφιλίας καθώς και τους μηχανισμούς εμπιστοσύνης που αποκρυσταλλώθηκαν σε οικογενειακές μορφές. Τέλος, εξίσου σημαντικό στο έργο της, για ό,τι αποτελεί απόκλιση από τις υφιστάμενες μελέτες, είναι πως η Patel καταδεικνύει ότι οι παραπάνω πρακτικές κινητοποίησαν την ετεροκανονική οικογένεια όχι μόνο στην οικεία της μορφή ως μιας καταναλωτικής μονάδας, αλλά επίσης και ως ένα δομικό συστατικό αποταμίευσης που εξασφαλίζει το κράτος.

Εάν το άρθρο της Patel ανασκάπτει τη σημασία της οικογένειας στο πλέγμα κράτους, έθνους, οικονομίας και μέλλοντος, τότε η εργασία της Amy Lind «'Revolution with a Woman's Face?' Family Norms, Constitutional Reform, and the Politics of Redistribution in Post-Neoliberal Ecuador» (2012) επικεντρώνεται στις φανερά μαχητικές όψεις της. Αναλαμβάνοντας το δύσκολο καθήκον να εξετάζει ιστορίες του παρόντος, η Lind ανιχνεύει τους τρόπους μέσω των οποίων η οικογένεια, και ειδικά οι «διαφορετικές οικογένειες», μετατράπηκαν σε όχημα για την αναμόρφωση του Εκουαδόρ ως ενός μετα-νεοφιλελεύθερου σοσιαλιστικού έθνους. Εστιάζοντας στο σύνταγμα του 2008 στο Εκουαδόρ, σημειώνει πως οι αντιλήψεις περί οικογένειας κατείχαν εξέχουσα θέση στις συνταγματικές αναθεωρήσεις, οι οποίες σηματοδότησαν τη μετάβαση σε ένα μετα-νεοφιλελεύθερο έθνος. Ωστόσο, παρά την υπόσχεση για αντι-νεοφιλελεύθερες πολιτικές και διευρυμένους, περιεκτικούς ορισμούς των οικογενειών, οι οποίοι βρισκόνταν στην καρδιά των μεταρρυθμίσεων, υποστηρίζει οξυδερκώς ότι τα ετεροκανονιστικά θεμέλια της οικογένειας εξακολουθούν να παραμένουν άθικτα. Η ανάλυσή της υποδεικνύει πειστικά ότι, αν και οι διευρυμένοι ορισμοί της οικογένειας μπορεί επιφανειακά να σηματοδοτούν μια ρήξη με το πρόσφατο νεοφιλελεύθερο παρελθόν, στην πραγματικότητα αντιπροσωπεύουν τη συνέχεια και την έλλειψη μιας ουσιαστικής κριτικής του νεοφιλελεύθερου μοντέλου εθνικής ανάπτυξης.

Αναλύοντας την ατζέντα του *buen vivir* του καθεστώτος του Προέδρου Rafael Correa, η Lind προσφέρει μια λεπτομερή ανάλυση του τρόπου με τον οποίο ουσιαστικές αλλαγές, όσον αφορά στα δικαιώματα των γυναικών, την ομοφυλοφιλία και το οικογενειακό δίκαιο, ενσωματώθηκαν το 2008 στο σύνταγμα, αλλά με περιορισμένο αντίκτυπο. Η κινητήριος δύναμη πίσω από τις συνταγματικές αναθεωρήσεις ήταν να διασφαλιστεί ότι ένα ευρύ φάσμα μη-κανονιστικών μορφών συγγένειας, νοικοκυριών με επικεφαλής τη γυναίκα, ομόφυλων οικογενειών και άλλων περιπτώσεων θα αναγνωρίζονταν νομικά και ως εκ τούτου θα αποκτούσαν δικαιώματα στην κοινωνική και την οικονομική αναδιανομή. Παρόλες τις εν λόγω και άλλες νομικές αναθεωρήσεις, οι τελευταίες έχουν αφήσει αναλλοίωτα τα ετεροκανονιστικά θεμέλια της οικογένειας, περιορίζοντας τις αντιλήψεις για τον γάμο, την πρόσβαση των γυναικών στην άμβλωση, οι οποίες τοποθετούν τη γυναικεία βιολογική και κοινωνική αναπαραγωγή στην καρδιά του μέλλοντος του έθνους, και άλλα πολλά. Όπως σημειώνει η Lind, το λεξιλόγιο των «διαφορετικών οικογενειών» εγκρίθηκε όχι λόγω συναίνεσης, αλλά επειδή οι διαμάχες για το ζήτημα του γάμου μεταξύ ομοφυλοφίλων απομάκρυναν πολλά μέλη της συνέλευσης. Η ανάλυση της Lind μάς διαφωτίζει για τους προβληματικούς τρόπους μέσω των οποίων η ετεροκανονιστική οικογένεια παραμένει στην καρδιά των μεταφιλελεύθερων, σοσιαλιστικών, εθνικών σχεδίων ανάπτυξης, για το πώς η ίδια η ανάπτυξη παραμένει μια ετεροκανονιστικά θεμελιωμένη ιδεολογία καθώς και για τα ηθικά ερωτήματα και διλλήματα, τα οποία θέτουν οι φαινομενικά προοδευτικές συνταγματικές αναθεωρήσεις στη φεμινιστική κριτική, στα κινήματα ΛΟΑΤ+ (LGBTTI) κινήματα και σε εκείνους/ες που προσδιορίζονται ως Αριστερά.

Σε αντίθεση με την έμφαση που δίνει η Amy Lind στις συνταγματικές αμφισβητήσεις και τις μεταρρυθμίσεις που σχετίζονται με την οικογένεια, ο Sam Binkley, στο άρθρο του «The Government of Intimacy: Satiation, Intensification, and the Space of Emotional Reciprocity» (2012), εμβαθύνει στη συναισθηματική διακυβέρνηση των ζευγαριών στις

Ηνωμένες Πολιτείες κατά τον περασμένο αιώνα. Επεκτείνοντας μια μετα-φουκωική ανάλυση της διαχείρισης των ερωτικών σχέσεων σε αυτό το θέμα, ο Binkley παρέχει μια λεπτομερή περιγραφή της πορείας και των πολλαπλών μορφών του πεδίου: από τις πρώιμες προσεγγίσεις της πρόνοιας, οι οποίες χρησιμοποιούσαν βιοπολιτικές μορφές εξουσίας, έως τη θεραπεία των οικογενειακών συστημάτων, η οποία έδινε έμφαση στη διαχείριση του αμοιβαίου χώρου των ερωτικών σχέσεων, μέχρι τον ατομικιστικό λόγο περί αυτοδιακυβέρνησης/αυτοενδυνάμωσης της θετικής ψυχολογίας. Επιπλέον, συνδέει επιδέξια την κανονικοποίηση των ερωτικών σχέσεων με ευρύτερα κοινωνικοοικονομικά ρυθμιστικά καθεστώτα. Ειδικότερα, εφιστά την προσοχή στην απογύμνωση των ερωτικών σχέσεων από προνοιακές ανησυχίες για την κοινωνική συνοχή, την εξάρτηση και την αμοιβαιότητα, η οποία απαντάται στη θεραπεία συστημάτων, και στη μετατόπισή τους προς ένα πιο ατομικιστικό θεραπευτικό πλαίσιο θετικής ψυχολογίας, μέσα στο οποίο το υποκείμενο νοείται ως ο επιχειρηματίας της δικής του/της ερωτικής ζωής. Η εργασία αποτελεί μια σημαντική συμβολή στην κατανόηση της πολλαπλότητας και της υβριδικότητας που χαρακτηρίζουν το κοινωνικό πεδίο του νεοφιλελευθερισμού, στον τρόπο που αναλύει τη συνάρθρωση της θεραπείας ζευγαριού με τον λόγο της πολιτικής οικονομίας περί αυτάρκειας, αυτοενδυνάμωσης και ατομικής ευθύνης.

Ενώ ο Binkley, πράγματι, ανιχνεύει τις στιγμές εκείνες, κατά τις οποίες οι ιδεολογίες της αγάπης και του γάμου εμφανίζονται να συνεργούν με εκείνες του σύγχρονου καπιταλισμού, φροντίζει παράλληλα να επισημάνει τον ασταθή και συμπτωματικό χαρακτήρα αυτών των καθεστώτων διακυβέρνησης των ερωτικών σχέσεων μέσω της συμβουλευτικής των ζευγαριών. Η θεώρηση της ιστορίας του πεδίου από τον ίδιο δίνει έμφαση σε ένα ακανόνιστο και ποικιλόμορφο συνάθροισμα τεχνολογιών, οι οποίες μερικές φορές λειτουργούν σε ένα επίπεδο αντικρουόμενων συμφερόντων. Για παράδειγμα, δείχνει ότι μόνο μέσω μιας σειράς τυχαίων αλλαγών, η θεραπεία των οικογενειακών συστημάτων μετατράπηκε από μια λειτουργιστική, κατευθυνόμενη από κανόνες προσέγγιση σε μια προσέγγιση η οποία απέδιδε όλο και περισσότερο δραστηριότητα στο ατομικό, συναισθηματικό [affective] υποκείμενο. Περαιτέρω, παρέχει μια εξήγηση για το πώς οι τροπικότητες, με τις οποίες τα γγχειρήματα των σχέσεων χαρακτηρίζονται από αυτόνομες συμπεριφορές, μπορεί να είναι απαλλαγμένες από την άμεση παρέμβαση των ειδικών, ενώ η εμβέλεια της εξουσίας να εξακολουθεί να ισχυροποιείται, εντείνοντας τη νεοφιλελεύθερη κυβερνητικότητα.

Όπως η συμβολή του Danby, έτσι και αυτή της Drucilla Barker, «Querying the Paradox of Caring Labor» (2012), εξετάζει τις ουσιοκρατικές δυαδικότητες, οι οποίες διαμεσολαβούν τη σεξουαλικότητα και την οικονομία στις ακαδημαϊκές οικονομικές αναπαραστάσεις. Η Barker αναμετρείται με την επίμονη προσκόλληση των οικονομολόγων φεμινιστριών στην αντίληψη ότι η εργασία στον τομέα της φροντίδας είναι μια διακριτή «εργασία αγάπης», κάτι ιδανικά δημιουργημένο όταν παρακινείται από αισθήματα στοργής. Αφού σκιαγραφεί συνοπτικά τις εντάσεις εντός των φεμινιστικών οικονομικών επιστημών αναφορικά με την εν λόγω διάκριση μεταξύ φροντίδας και άλλων μορφών εργασίας, η οποία βασίζεται στο συναισθηματικό της συστατικό, η Barker υποδεικνύει έναν αριθμό από προβληματικές συνεπαγωγές. Πρώτον, αυτό το πλαίσιο περιορίζει μεταφορικά την «ποιοτική» εργασία φροντίδας στην οικιακή σφαίρα και, με τον τρόπο αυτό, επαναφέρει τον κανόνα του νοικοκυριού της μορφής άνδρα-βιοπαλαιστή/γυναίκας-φροντίστριας.

Περαιτέρω, αναρωτάται, ποιες ταξικές και φυλετικές παραδοχές εγγυώνται τη θεωρητική πρόταξη, σε προνομιακή θέση, της φροντίδας στην οικιακή σφαίρα, έναντι των οποίων η εργασία φροντίδας επί πληρωμή νοείται ως κατώτερη και ταπεινή; Σε απάντηση αυτού του ερωτήματος, η λεπτομερής, διαθεματική ανάλυση της Barker αξιοποιεί αποτελεσματικά την εννοιολογική δύναμη της «ετεροκανονιστικότητας», τοποθετώντας τη σεξουαλικότητα σε ένα δυναμικό σχήμα τάξης, φυλής, φύλου και εθνικότητας, το οποίο δικαιολογεί τις επικλήσεις των ιδανικών οικογενειών και εργατών/τριών και συμμετέχει στη δόμηση ιεραρχιών και αποκλεισμών.

Στη συνέχεια, η Barker επεκτείνει φαντασιακά το συλλογιστικό έδαφος εκτός των ορίων των ακαδημαϊκών οικονομικών, προκειμένου να εξετάσει εναλλακτικούς τρόπους με τους οποίους μπορούμε να φανταστούμε τη σχέση μεταξύ της εργασίας φροντίδας και του συναισθήματος [affect] σε δύο ντοκιμαντέρ, το *Chain of Love* και το *Paper Dolls*. Χρησιμοποιώντας την έννοια της βιοπολιτικής των Hardt και Negri, η λεπτομερής της ανάγνωση αυτών των ταινιών δημιουργεί μια εναλλακτική αφήγηση της φροντίδας ως κάτι που παράγεται μέσω της δημιουργίας και της διαχείρισης του συναισθήματος, παρά ως μιας μορφής φυσικοποιημένης, θηλυκοποιημένης, μητρικής αγάπης. Το *Η αλυσίδα της αγάπης*, το οποίο αναφέρεται στις ζωές μητέρων από τις Φιλιππίνες που μεταναστεύουν για να εργαστούν ως νταντάδες στην Ευρώπη, χρησιμοποιεί το πλέον καθιερωμένο σχήμα λόγου «αλυσίδα φροντίδας», στο οποίο η μεταφορά της μητρικής στοργής στα προστατευόμενα μέλη τους εξασφαλίζει ότι υπάρχει το κατάλληλο συναίσθημα. Αλλά η ταινία κλονίζει, παράλληλα, αυτές τις φυσικοποιημένες, έμφυλες παραδοχές σχετικά με την παγκόσμια εργασία φροντίδας, υπογραμμίζοντας την τεράστια προσπάθεια που καταβάλλεται για να καταπιγούν οι ανησυχίες για τα κίνητρα των γυναικών που αφήνουν πίσω τα δικά τους παιδιά, ώστε να φροντίσουν τα παιδιά άλλων. Οι εν λόγω προσπάθειες περιλαμβάνουν εκπαιδευτικές συνεδρίες, επιδοτούμενες από την κυβέρνηση των Φιλιππίνων, οι οποίες έχουν ως στόχο να ενθαρρύνουν αυτές τις γυναίκες να παραμείνουν «ευπρόληπτες» και να επικεντρωθούν στις ανάγκες της οικογένειάς τους, αντί στις δικές τους, όταν βρίσκονται στο εξωτερικό. Αλλά, όπως επισημαίνει η Barker, αυτές οι προσπάθειες όπως και άλλες δεν είναι αρκετές για να καταστείλουν τις ανησυχίες, καθώς οι διεθνικές μητέρες, οι οποίες δεν είναι κοντά στα παιδιά τους και τις οικογένειές τους, δεν ταιριάζουν εύκολα στους υφιστάμενους ετεροκανόνες και τις συνεπαγόμενες, φυσικοποιημένες έμφυλες ιδεολογίες. Η επόμενη ταινία που θέτει προς συζήτηση, οι *Χάρτινες κούκλες*, διαταράσσει ακόμη περισσότερο τον φυσικοποιημένο λόγο της εργασίας φροντίδας. Η ταινία επικεντρώνεται σε έναν θίασο ομοφυλόφιλων Φιλιππινέζων ανδρών και διεμφυλικών ατόμων, τα οποία εργάζονται σε υπηρεσίες φροντίδας ηλικιωμένων στο Ισραήλ και προσφέρουν φροντίδα, παρά το γεγονός ότι δεν είναι βιολογικά γυναίκες. Σε αυτή την περίπτωση, η Barker υποστηρίζει ότι οι συνθήκες της ζωής, οι τρόποι με τους οποίους η ανθρωπότητα και η αξία των Κουκλών συγκροτούνται μέσα από δίκτυα και δραστηριότητες που βρίσκονται έξω από την καπιταλιστική αναγνώριση της αξίας, είναι εκείνα που κάνουν τη συναισθηματική φύση της φροντιστικής εργασίας εφικτή. Καταλήγει καταδεικνύοντας ότι η έμφαση στο πώς το συναίσθημα παράγεται κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες, αντί να θεωρητικοποιείται ως μια φυσικοποιημένη ουσία, ανοίγει χώρο για να φανταστούμε ένα ποικιλόμορφο φάσμα από οικονομίες της φροντίδας και τρόπους αντίστασης απέναντι στις εκμεταλλευτικές διευθετήσεις της εργασίας φροντίδας.

Ότι ο μαρξισμός και η σεξουαλικότητα είναι ένας παραγωγικός τόπος για ενασχόληση και κάτι που χρειάζεται να εξεταστεί μέσω μιας διευρυμένης κατανόησης της ετερότητας, της διακυβέρνησης και της εξουσίας, είναι οι δύο συσχετιζόμενοι άξονες που παισιώνουν αυτό το συμπόσιο. Με πρωτοβουλία της I. Charusheela, ένας αριθμός άρθρων σε αυτό το συμπόσιο είχαν παρουσιαστεί, αρχικά, στο συνέδριο «New Marxian Times» στο Πανεπιστήμιο του Άμρεστ της Μασαχουσέτης, το οποίο διεξήχθη 5-8 Νοεμβρίου 2009. Αποτελούσαν μέρος μιας σειράς συνδεδεμένων συνεδριακών ομάδων με θέμα «Sexual Politics between State and Class», οι οποίες κλόνισαν τις παραδοχές σχετικά με τις καπιταλιστικές/ετεροκανονιστικές λογικές, εξέτασαν τα σεξουαλικά και ταξικά φαντασιακά της κρατικής πολιτικής και ιχνηλάτησαν τις διασυνδέσεις μεταξύ σεξουαλικότητας και νεοφιλελευθερισμού. Αυτές οι παρουσιάσεις καθώς και οι συζητήσεις που ακολούθησαν, εμπλούτισαν τη σκέψη μας πάνω σε αυτή τη θεματική και είμαστε ευγνώμονες στη S. Charusheela, σε όλους/ες τους/ις συμμετέχοντες/ούσες στις ομάδες και στους/ις συγγραφείς που συμπεριελήφθησαν στο συμπόσιο για τις ιδέες και τη συμβολή τους.

Βιβλιογραφία

Barker, D. 2012. Querying the paradox of caring labor, *Rethinking Marxism* 24 (4): 574–91.

Binkley, S. 2012. The government of intimacy: Satiation, intensification, and the space of emotional reciprocity. *Rethinking Marxism* 24 (4): 556–73.

Danby, C. 2012. Postwar norm, *Rethinking Marxism* 24 (4): 499–515.

Lind, A. 2012. Revolution with a woman's face? Family norms, constitutional reform, and the politics of redistribution in post-neoliberal Ecuador, *Rethinking Marxism* 24 (4): 536–55.

Patel, G. 2012. Advertisements, proprietary heterosexuality, and hundis: Postcolonial finance, nation-state formations, and the new idealized family, *Rethinking Marxism* 24 (4): 516–35.

Στα ελληνικά η λέξη «κρίση» συμπυκνώνει τουλάχιστον δύο μεγάλες κατηγορίες νοημάτων. Αφενός, παραπέμπει στις έννοιες της απόφασης, της άποψης ή της γνώμης και, σε στενή συνάφεια με αυτές, στις έννοιες της κριτικής, της αξιολόγησης και της δίκης. Έτσι κάποιος/ου η «κρίση» μπορεί, παραδείγματος χάρη, να επηρεαστεί από την υπερβολική χρήση αλκοόλ· οι δικαστικοί, οι δημόσιοι υπάλληλοι αλλά και τα επιστημονικά άρθρα περνάνε από «κρίση». Αφετέρου, παραπέμπει στις καταστάσεις εκείνες, στις οποίες η αναπαραγωγή της προηγούμενης, της κανονικής ή ομαλής συνθήκης είναι δύσκολη ή αδύνατη. Έτσι, για παράδειγμα, κάνουμε λόγο για «κρίση» άσθματος όταν το αναπνευστικό σύστημα δεν λειτουργεί κανονικά ή για οικονομική «κρίση» όταν το οικονομικό σύστημα δεν αναπαράγει ομαλά τον εαυτό του.

Η πρώτη σημασία προκύπτει από το αρχαιοελληνικό ρήμα «κρίνω», το οποίο αρχικά σήμαινε «διαχωρίζω», αλλά αρκετά νωρίς (στα ομηρικά χρόνια), επίσης, «αποφασίζω». Η δεύτερη σημασία, η οποία είναι και μεταφορική, προκύπτει –σύμφωνα με τους περισσότερους λεξικογράφους– ως μεταφραστικό δάνειο ή αντιδάνειο από τα λατινικά ή τις λατινογενείς γλώσσες. Η «κρίση» έγινε *crisis* (λατ., αγγλ. & ισπ.), *crise* (γαλλ.) και *crisi* (ιταλ.) και κατόπιν «κρίση». Με αυτό τον τρόπο, ενώ τα λατινικά, οι λατινογενείς γλώσσες και τα αγγλικά έχουν δύο όρους για να αποτυπώνουν τις δύο διαφορετικές οικογένειες σημασιών (*iudicium*, *judgement*, *jugement*, *juicio*, *giudizio* για την «κρίση» και *crisis*, *crise*, *crisi* για την «κρίση»), τα ελληνικά περιορίζονται σε μία και μόνη λέξη, την *κρίση*.

Κατά ενδιαφέροντα τρόπο, ήδη από τα αρχαία ελληνικά, μπορούμε να ανιχνεύσουμε κάποιες χρήσεις της λέξης, οι οποίες συμπυκνώνουν και τις δύο σημασίες. Έτσι, η «κρίσις» μπορεί να σημαίνει το κρίσιμο σημείο μιας αρρώστιας, το σημείο όπου “αποφασίζεται” η τύχη της ζωής του ασθενούς. Επίσης, κατά ενδιαφέροντα τρόπο, η φιλοσοφία, σε ανεξάρτητους μεταξύ τους κλάδους, έχει φέρει κοντά τις δύο σημασίες, οι οποίες συμπυκνώνονται στη μία και μοναδική ελληνική λέξη. Για παράδειγμα, στη φιλοσοφία και την ιστοριογραφία της επιστήμης η κρίση σηματοδοτεί μια κατάσταση, κατά την οποία το κυρίαρχο Παράδειγμα αδυνατεί να αναπαραγάγει ομαλά την κυριαρχία του εξαιτίας μιας πλειάδας εμπειρικών ανωμαλιών. Η κατάσταση αυτή, παράλληλα, ωθεί στην όξυνση της κριτικής και στην ανάληψη μιας σειράς αποφάσεων ή αξιολογήσεων, οι οποίες δεν ήταν διαθέσιμες στο παρελθόν. Αντίστοιχα, αλλά με αρκετές διαφορές, στον χώρο της πρακτικής φιλοσοφίας, η έννοια της κρίσης σηματοδοτεί την απουσία εγκαθιδρυμένων κριτηρίων για την ανάληψη και τη νοηματοδότηση μιας πράξης – κατάσταση η οποία αναγκαία ωθεί στην κριτική και την απόφαση.

Μοιάζει, λοιπόν, η κρίση όντως «να γεννά ευκαιρίες», όχι όμως αυτές που εννοούν οι επιτήδευοι της αναπαραγωγής της υπάρχουσας κατάστασης. Η “κρίση” επισύρει ‘κρίση’. *Κρίση* λοιπόν...